

Sokakta Aldım Bir Tane Evde Oldu Bin Tane

Uwe Bläsing*

Özet

Bu çalışmada Türkçede geçen tahtakurusu adına çeşitli açılardan ışık tutulmağa çalışılacaktır. Herkesin bildiği Türkçe *tahtakurusu* adının yanı sıra öncelikle bazı göçmen gruplarının ağızlarında görülen *kandalay*, *kandalayan*, *kandağay* ve *kandalar* gibi farklı biçimlerde görülen sözcüğün içyüzü dil tarihi yönünden açıklanmağa çalışılacaktır. Açıklamalar sırasında konuya katkısı olan her tür veriden yararlanılacaktır. Açıklaması yapılan kelimelerin diğer Türk dillerindeki biçimlerine, diğer dillerdeki durumuna da bakılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Tahtakurusu, kandalay, kandalayan, kandağay ve kandalar, etimoloji, kültür tarihi

Acaba bu nedir? Bir bilmecedir, başka ne olabilir? Acaba cevabı nedir? En iyisi, bu mühim sorunun çözümünü için kulak asalım sanat-ı edebînin eski üstad-ı meşhuru olan muhterem Karagöz ile Hacivat efendilerin *Bakkallık* geçen sokaktaki şu sevimli ağız kavgasına:

HACİVAT : Karagöz'üm, ben sana bir şey söyleyeceğim.

KARAGÖZ : Söyle bakalım!

HACİVAT : Bilmeye bilir misin?

KARAGÖZ : Maşallah!

HACİVAT : Efendim?

KARAGÖZ : Maşallah!

HACİVAT : Demek bilirsin!

* Leiden Üniversitesi / Hollanda
uwe.blaesing@gmail.com

- KARAGÖZ : Zâhir!
 HACİVAT : Yaa!
 KARAGÖZ : Elbet. Bilmecce demek ben demek, ben demek bilmecce demek.
 Söyle bilmeceni, al cevabını!
 HACİVAT : Peki, Karagöz'üm, bir tane söyleyim.
 KARAGÖZ : Söyle bakalım.
 HACİVAT : Efendim, "Sokakta aldım bir tane, evde oldu bin tane".
 Nedir o, bil!
 KARAGÖZ : Onu bilirim yahu!
 HACİVAT : Nedir efendim?
 KARAGÖZ : Tahtakurusu.
 HACİVAT : Hay allah müstahakını versin, Karagöz'üm! Tahtakurusu olur mu?
 KARAGÖZ : Sokakta bir tane al da bak, evde on bin tane olur.
 HACİVAT : Benim söylediğim bilmecce "nar".
 KARAGÖZ : Haaa, nar. (*Güler.*) he he he! (Kudret 1968: 222).

Dur, dur, bu kadar yeter! Nar mı? Tahtakurusu mu? Bundan bir şey anlamadık. Kahramanlarımız her zamanki gibi nefis münakaşalarıyla içimizi ısıtarak bizi fevkalade eğlendirdiler, ama sorulan sorunun çözülmesine pek yardımcı olmadılar. Daha güvenilir bir kaynak bulmak üzere zıllühayal dünyasını terk ederek bilim dünyasına girmekte fayda var; sözün kısası Karagöz'den Başgöz'e geçelim. Meşhur Türkolog ve halkbilimcilerden İlhan Başgöz ve Andreas Tietze'nin hazırladığı *Bilmecce, a corpus of Turkish Riddles* başlıklı, Türkçenin bilmecce varlığını çok ayrıntılı olarak yansıtan dev esere göre Hacivat beyefendimiz bu kavgadan haklı çıkar, çünkü *Çarşıdan aldım - bir tane; eve getirdim - bin tane* türünden bilmecelerin yanıtı hep *nar*'dır (bk. 1973: no. 594.5). Yukarıda zıllühayalce tartışılan hususta Karagözcüğümüzün şerefini kurtarabilmek üzere Türkçenin bilmecce zenginliğini daha derinlemesine tararsak, yanıtı hem *nar* hem de *tahtakurusu* olabilen bir bilmecce tipine gerçekten rastlamaktayız:

Hanım uyandı, cama dayandı,

cam kırıldı, kana boyandı. (Başgöz ve Tietze 1973: no. 57.1, ve no. 594.10).

Demek ki, "Bilmecce demek ben demek, ben demek bilmecce demek" diye göğsünü kabartan Karagöz yanılmışsa da, yine biraz haklıdır, değil mi? Acaba kalender kuklamızın "yaşadığı" devirde bir Osmanlı sokağının ortasında cazibeli bir mizahla tartışılan önceki bilmecenin de iki cevabı mı vardı? Ama aşağıda ne bu soru ne de bilmecce üzerinde durmak istiyorum, çünkü çalış-

mamda Türkçede geçen bir tahtakurusu adına çeşitli açılardan ışık tutmağa kararlıyım. Başka bir ifadeyle, herkesin bildiği *tahtakurusu* adı yanında başta bazı göçmen ağzlarında *kandalay*, *kandalayan*, *kandağay* ve *kandalar*¹ gibi biçimlerde görülen sözcüğü dil tarihi yönünden açıklamağa çalışacağım.

Kimi ısırın, geceleyn kanımızı emen, kimi müthiş kokusuyla burnumuzun direğini kıran, kimi de latif renklerle gözümüzü okşayan - kısacası rezilin rezilinden alımlının alımlısına kadar binlerce çeşidi içeren *Insecta* sınıfının *Heteroptera* alt takımına giren böceklerden pek olumlu söz edilmez. Ayrıca onların en bed temsilcilerinden biri sayılan tahtakurusu söz konusu olunca, insanları rahatsız ettikleri dillerde dolaşmağa başlamaktadır. Böylesi ısırtıcı bir türle benim de özel bir hatıram vardır.

Bir zamanlar Karadeniz'in letafetini en münasip şekilde temsil eden Sinop'tayken eski bir ahşap konağa davet edildim. Bir tarafta kadim geçmişin heybetini yansıtan, diğer tarafta uzun ömrünün yaralarını saklayamayan bu abidevi yapı bana çok ilginç geldi. Hoş sakinlerinin ortasında keyif dolu saatler ve Türk halkının darbimesel misafirperverliğini tattım. Gün deniz martısı gibi uçvermişçesine geçti, akşam oldu, gece çöktü, ama kahkaha ve hikâyelerin sonu yoktu, keşke an da hiç bitmeseydi. Yatma zamanı geldiğinde güzel, geniş ve tertemiz bir odaya yatak serildi. Hemen ışığı söndürüp uzandım, uykuya daldım. Kaç zaman sonra, birden uyandım. Dışarısı kaptanlık, etraf sakindi, ama başta kol ve baldırlarımda olmak üzere vücudumda dehşetli bir kaşıntı hissediyordum. İster istemez kalktım, lambayı yaktım. Oda aynı, çok güzel ve düzenliydi, benim derdime sebep olan hiçbir şey görünmüyordu. Hemen aklıma Karadeniz sahillerini ekseriyetle sıcak yaz mevsiminde tedhiş eden sivrisinekler geldi. Kollarımda bunların sokmasına benzer hafifçe şişmiş küçük yerleri fark ettim. Lanet olsun, niye hep beni buluyorlar diyerek çare aramaya başladım. Odadaki vitrin dolabında, bir şişe limon kolonyası gözüme çarptı. Kaşınan yerlere, neredeyse bütün vücuduma bu serinletici maddeden bol bol döktüm. İyi geldi ve tekrar yattım. Fakat çok sürmeden yeniden ayaklanmak zorunda kaldım. Bu sivrisinekleri artık bulup öldürmem gerek diye gazaplanarak ava çıktım, ama ne yazık ki, aynen meşhur İspanyol yazarı Miguel de Cervantes Saavedra'nın icat ettiği zavallı şövalye *Don Quichotte* gibi oldum, çünkü savaşmaya değer bir tane düşman yoktu görünürde. Uykusuz gecenin başka bir sebebi olması gerektiğini düşünürken konumuz olan tahtakurusu geldi aklıma. Uzatmayalım, gecenin gerisini odanın bir köşesindeki rengi solmuş bir koltukta kaşınarak, yarı "sayıklayarak" geçirdim. Sabah olunca kimse kollarımdaki kızamık hastalığına benzeyen böcek izlerini görmesin diye yaz ortasında uzun kollu bir

gömlek giydim. Başıma gelenlerden söz etmeden kahvaltı yaptıktan sonra bu ilginç ve -sözün en gerçek manasıyla- hayat dolu konaktan her şey için binlerce defa teşekkür edip ayrıldım ve bu hunhar *görüt*'lerin (bilgi bk. Ermers 1999: 32-33, Flemming 1968) cildimde bıraktıklarını terleyerek atabilmek için kendimi merkezdeki hamama attım. Değerli okurlarım, sakın bana gülmeyin, çünkü Karadeniz'in köylerinde böylesi bir hadise -bugünlerde dahi- sizin de başınıza gelebilir. Allah korusun!

Tahtakurusu felaketini alaca renklerle çizen bu mayhoş hikayeden sonra esas konuya dönmemizin zamanı geldi.

Sinop'ta beni mahveden tür mutlaka *Cimex lectularius* denilen (yatak) tahtakurusu idi.² Kan emici, eklembacaklı, kanatsız olan bu tür, dünyanın hemen her yerinde bulunur. Gündüzleri çatlak, delik yerlerde veya yatak ve döşeme aralarında saklanır. Geceleyn dışarı çıkar, hayvan ve insanların kanını emer. Esas rengi kahverengidir,³ ezildiklerinde çok pis kokarlar.⁴ Uzunluğu 6 mm olan söbemsi, yassı tahtakurusu olağanüstü dayanıklı bir böcektir, bir yıl kadar yemeden yaşayabilir. Tek bir dişi ömründe 100-500 arası yumurta yapar ve normal şartlar altında yavrular, bir hafta içerisinde sirkeden çıkar. Yani, tam Karagöz'ün dediği gibi olur: "Sokakta bir tane al da bak, evde on bin tane olur"! Modern ilaçlama yöntemleri sayesinde tahtakurusu tamamen değilse bile felaketi iyice kaybolmuştur. Fakat bazı yerlerde -bilhassa kırsal alanlarda veya gecekondularda- ilaçlama işleri periyodik aralıklarda tekrarlanmazsa, belirli şartlar altında yeniden ortaya çıkarlar.⁵

Çağdaş Türkçede bu böcek için birkaç ad kullanılmaktadır. Standart dilde en yaygın olan *tahtakurusu* sözcüğünün yanı sıra, halk dilinde ve ağızlarda *tahtabit*⁶ de geçmektedir. Ağızlara özgü şu adlar da vardır: *tahtakehlesi*, *beşik biti*, *görüük*, *görüüt*, *karut*, *karot*, *korda*⁷ ve nihayet yan biçimleriyle birlikte *kandalay*.⁸ Yukarıda öğrendiğimiz gibi *kandalay* grubu Türkiye Türkçesinde çok nadir kullanılırken diğer Türk dillerinde epeyce yaygındır:

- Kar.-Bal. (yazı dili) *qandaşay* "tahtakurusu", mec. "sülük, vampir gibi (kimse)" (QMTAS 2: 544b; QMOS 1989: 387a), Karç. *q'andaşaj* "tahtakurusu" (Pröhle 1909: 115). Bunun yanı sıra *qandala* biçimi de kullanılmaktadır, krş.: (Kar.-)Bal. *qandala* "klop krupnyj" (büyük bir tahtakurusu çeşidi), *qandala taşmaqa* "klop-çerepaşka" (Eurygaster sp.), *jaşil qandala* "klop şçavelevyj" (Coreus marginatus)⁹ (MKBSP-Nas; bk. Tavkul 2003: 12).

- Kum. *qannala* (KmkR 1969: 187b; RKmk 1997: 211b) - *qandala* “tahtakurusu” (Németh 1911: 128; Moxir 1893: 75a; Kumukçadaki çift ünsüzler için bk. Xangişiev 1986).
- Kır., Tat. *qandalay* “tahtakurusu” (Garkavec’ ve Useinov 2002: 393b; Hesche ve Scheinhardt 1974: 239).
- Kırımçakça *qandala* (KRP 1974: 361b, Rebi 2004: 127), (*Evpatoriya* kentinden Romanya’ya göçmüş Kırımçaklar) *kandata* (Drimba 1963: 282) ve Kar. (Troki ağzı) *kandala* - *kındala*, (Łuck ağzı) *kındal* “tahtakurusu” (KRP 1974: 289a, 386a).
- Tat. (yazı dili) *qandala* “tahtakurusu”, üstelik krş. *qır qandalası* “travjanoj klop” (Lygus rugulipennis Popp.), *urman qandalası* “lesnoj klop” (Pentatoma rufipes L. “?”) ve *su qandalası* “vodomerka” (Gerridae) (TatR 1966: 222a, TTAS 2: 40b),¹⁰ Sibiry Tat. (Baraba, Tobolsk) *qandala* “tahtakurusu” (Radloff 2: 123). Eski Kazan Tatarcası için Budagov (2: 66a) ile Kadri (3: 754a) sadece imlasında küçük farkları gösteren QND?L?, Q?NDLH ve Q?ND?L? biçimlerini kaydetmişlerdir.
- Bşk. *qandala* “tahtakurusu” ve *qır qandalahı* (Lygus rugulipennis Popp.) (BTH 1: 629a; BşkR 1958: 320b).¹¹
- Çuv. (çağdaş yazı dili) *xänkäla* /*xıñgılal* - (halk dili) *xänäkla*, *xänkla* /*xıñgla*, *xıñklal* (selo Tjurlema, Koslovskogo rajona; selo Orauşi, Vurnarskogo rajona ÇASSR), *xäntälal*/*xöndöla*, *xändıla* (selo Bjurgany, Simbirskoj gubernii; Tolstoj¹²), *xänätla*, *xäntla*, *xämklä* (derevnija Togaevo, Oktjabr’skogo rajona ÇASSR), *xämätla* (Munkácsi),¹³ *xämntla* (derevnija Çertagany, Şumerlinskogo rajona ÇASSR), *xämäntla* (derevnija Çural’kasy, Morgauşskogo rajona ÇASSR) “tahtakurusu” ve nihayet *xir xänkäli*, (Çertag) *uy xämntli*, (derevnija Tixan’kino, Krasnoçetajskogo rajona ÇASSR) *xämätla* piçëş “polevoj klop” (Lygus rugulipennis Popp.) (ÇuvR 1982: 545b; Aşmarin 16: 327-342; Fedotov 2: 328).¹⁴
- Nog. *qandalay* “tahtakurusu” (NogR 1963: 144a).
- Kark. *qandala* “tahtakurusu” (KkpR 1958: 370b).
- Kaz. *qandala* “tahtakurusu; bitkilere zarar veren bir böcek”, *aşaş qandalası* “Palomena prasina”? (Shnitnikov 1966: 257b; QNS 1992: 153a; QTTS 6: 5a)¹⁵ hem de *qandalar* (Sincang’daki İli Kazak Özerk Bölgesi) “tahtakurusu”¹⁶ (bk. TanCol).
- Kırg. *qantala* - *qandala* “tahtakurusu” (KrgR 1965: 340b, 339b).
- Hak. (Kızıl ağzı) *kandala* (XakR 1953: 70b), (standart dil) *xandala* “tahtakurusu” hem de *aşas xandalası* “drevesnyj klop” (Palomena prasina) (RXak 1961: 315b).

- Türkm. *ğandala* “slepen, ovod”¹⁷ (TkmR 1968: 151a), (Sarıq ağzında) “güve” (ËSTJa 1997: 253 Nartıyev 1959: 292),¹⁸ *qandala* (Alijiv ve Böörıjif 1929: 117b)¹⁹ ve (Stavropol” ağzında) *qandalay* “tahtakurusu” (ËSTJa ay., Kurenov 2: 245).²⁰ Sondaki -y nedeniyle bu biçimin çoğunlukla Kuzey Kafkasya’daki Stavropol’ eyaletinde yaşayan Ak Nogayların şivesinden bir alıntı sayılması mümkündür:²¹ Nog. *qandalay*.
- Özb. *qandala* “tahtakurusu”, *üşimlik qandalasi* “bitkilere zarar veren bir böcek” ve *semizak qandala* “klop-gladyş” (Notonecta sp.) (UzBR 1959: 603b, 361b; ÜTİL 2: 549b).²²
- Yak. *xaptaşaj* “tahtakurusu” < Moğ. *qabtağay* (bk. aşağıda).

Bundan başka sözü geçen tahtakurusu adının izlerini *Codex Cumanicus* (1), *Kitâb Tarğumân Turkî wa ‘Ağamî wa Muğalî* (2), *Kitâb at-Tuħfa az-Zakiyya fi l-Luğâ at-Turkiyya* (3), *ad-Durra al-Muđî’a fi l-Luğâ at-Turkiyya* (4) ve *Irşâd al-Mulûk wa’l-Salâfin* (5) gibi Kıpçak Türkçesini temsil eden Orta Türkçe dönemi eserlerinde bulmaktayız.

- 1. *Codex Cumanicus*

Bu eserin bize kadar gelen tek nüshası Venedik’te *Biblioteca Nazionale Marciana*’dadır (*Cod. Marc. Lat. DXLIX*). Kitap bir ciltte bir araya getirilmiş, bağlantısı olmayan birkaç müstakil eserden oluşur. Eser sahiplerinin isimleri bilinmezse de, 13. asrın sonları Güney Rusya ve İdil bölgesinde Hristiyanlığı yaymak için çalışan Fransiskan rahipleri tarafından kaleme alındığı akla en yakın olanıdır. Latince-Kıpçak Türkçesi lugatçeyi içeren bölümün 1293 ile 1295 arasında vücuda getirildiği tahmin edilmektedir (bk. Golden 1992a). *Codex Cumanicus*’ta geçen *candala* biçimi bu böcek adının elimizdeki en eski kayıdır: *Cimices*²³ *candala* (*qandala*) “tahtakurusu” (Grønbech 1942: 192).

Şimşak
Cimices

Şimşak
Candala

Alia Solunin

Codex Cumanicus, varak 55 recto, 2ini satır (tıpkıbasım, Grønbech 1936: 109)

- 2. *Kitâb Tarğumân Turkî wa ‘Ağamî wa Muğalî*

Kölemenler zamanında Araplara Türkçeyi öğretmek için hazırlanmış bu sözlük 1343 senesinde adı bilinmeyen bir âlim tarafından tamamlanmıştır (bk. Ermers 1999: 32-33, Flemming 1968). Bize kadar gelen tek elyazması *Universiteitsbibliotheek Leiden*’dedir (*cod. 517 Warner*). *Tarğumân*’da *qan-*

dala hakkında şu bilgi bulunur: *al-baqq wa al-fasāfis* QNDL? [*qandala*] *wa yuqālu aīdan* B_uŞK BTY [*böşik* = *beşik biti*] *ya'nî qaml al-mahd wa-huwa bi-t-turkumānî* (Houtsma 1894: 93, Kuryşjanov 1970: 156).²⁴

السوس كبا البق والفسافس قندلا
ويقال أيضا بشك تي يعني قمل المهد
وهو بالتركماني البرغوثي رجا
ويقال برا وهو بالتركماني القمل بش

Kitāb Tarǧumān Turki wa 'Aǧamī wa Muǧalī, varak 12b, 5'inci-8'inci satır
(elyazmadan fotoǧraf)

Houtsma (1894: 93) *qandala*'ya karşılık olarak Almanca "Laus", yani "bit", Toparlı vd. (2000: 14, 96) "baş biti, bit'i verir. Çoğu araştırma ve sözlükte (örneğin ĖSTJa 1997: 253-254, Leksika 1997: 183) aynen tekrarlanarak gösterilen bu çeviri kesinlikle doğru olamaz, çünkü orijinal metinden ve buna dair 24. notta yaptığım açıklamalardan ne Ar. *baqq* ne de *fasāfis* sözcüklerinin böyle bir anlamı olmadığı anlaşılır. Üstelik *qandala*'nın anlamdaşı, "*turkumānî*" *beşik biti* de, hiç kuşkusuz, tahtakurusu için kullanılan adlardan biridir. Nihayet *Tarǧumān* kendisi de *qandala*'dan az ilerde (12 verso 8) *al-qaml* B_iT° (*bit*) ayrı bir madde başı olarak söz etmektedir. Başka bir deyişle *qandala* diğer kaynaklar gibi *Tarǧumān*'da da tahtakurusu ve tahtakurusugiller manasındadır.

Toparlı (2000: 14, 96) B_uŞK BTY şeklini *böşek* (= *böcek*) *biti* olarak değerlendirmektedir. Bence bu anlayış da tam doğru olamaz.²⁵ Metnin orijinaline bakınca ilk hecede gerçekten *ḍamma* (*u*) harekesi gibi, siyah mürekkeple yazılmış bir işaret görürüz (= *bö/ü*-). İkinci hece ise harekesizdir, çünkü yukarıdaki uzun çizgi *fatha* (*a*) değil, sondaki *kāf* harfinin üst parçasıdır (yani ك değil, ك!; krş. (ك) BŞK (*beşik*; 19 verso 3), BLYK (*bellik*; 14 verso 3), TRSK (*tirsek*; 21 verso 4). Houtsma (1894: 60) ile Kuryşjanov (1970: 95) -tahmin edilir ki anlambilimsel nedenlerle yani *qaml al-mahd* Arapça açıklanmasına dayanarak- bu sorunu hiç tartışmadan *beşik biti* okumuşlardır. Fakat basit bir

imla hatası değilse yazmadaki dudak ünlüsünü nasıl yorumlamamız gerekir? Türkiye Türkçesinin yanı sıra **bēleşük* (bk. Räsänen 1969: 72a ve Clauson 1972: 380b kökünü birkaç Türk dilinde daha bulmaktayız, mesela Az. *beşik*, Başk. ile Tat. *bişik*, Kaz. *besik*, Özb., Kırg. *beşik* (ĖSTJa 1978: 122-123). Fakat Uygurca ve Kürdak Tatarcasında (Batı Sibirya, bk. Gabain 1963: 3, [Türkçesi Gabain 2007: 308]) ilk hecede dudaksız ünlü taşıyan *böşük* (Uyg. yazı dili) - *büşük* (Uyg. Kekmet, Turfan) ve *būžik* (Kürdak) biçimleri de geçmektedir (UjgR 1961: 46a, UjgR 1968: 210b, Tenişev 1990: 33, Räsänen 1969: 72a).²⁶ Çağdaş Türkmen yazı dilinde herhangi bir iz yoktur (krş. Türkm. *sallañçaq* “beşik”; TkmR 1968: 561a, Doerfer 2: no. 837).²⁷ Bu küçük biçimlerden anlaşılır ki, ilk hecede bir dudak ünlüsü mümkündür, fakat özel olarak *Tarğumân*’ın meydana geldiği zamanda böylesi bir ünlüyü taşıyan bir biçimin Türkmencede de yaşayıp yaşamadığına karar veremeyiz.²⁸

• 3. *Kitāb at-Tuḥfa az-Zakiyya fi l-Luġa at-Turkiyya*

Kitāb al-ʾidrāk li-Lisān al-ʾatrāk yanında *Tuḥfa* Kölemenler zamanının belki en mühim Türkçe öğretim kitabıdır. Kapsamlı bir sözlüğün yanı sıra geniş bir gramer bölümünü de içerir. 1426 senesinden önce Suriye veya Mısır’da yazıldığı sanılmaktaysa da ne zaman, nerede ve kimin tarafından yazıldığı konusunda kesin bilgimiz yoktur. Elimizdeki tek elyazma nüshası *Beyazıt Kütüphanesi*’nde (*Veli ed-Din No. 3092*) bulunmaktadır. *Tuḥfa*’da tahtakurumuza dair şu kayıt vardır: *baqq Q_a?N^oD_a?L_a?²⁹ (qandala)* “tahtakurusu” (Aralay 1945: 13b, 183b; Fazylov vb. 1978: 104, 336).

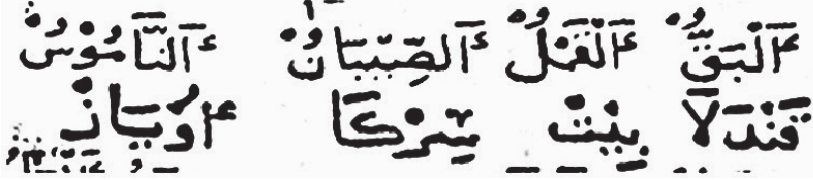
قَاطِرَ بَرَعُوتِ بُوْرَشَا بَرَعُوشِ اِيَا زُ جِقْ
فَانَصْنَا لَا بَعُوضِ سُورِي شَيْبِنِ بِنَاتِ اُوي

Kitāb at-Tuḥfa az-Zakiyya fi l-Luġa at-Turkiyya, varak 7 recto, 8’inci ile 9’uncu satır³⁰
(el yazmasından fotoġraf)

• 4. *ad-Durra al-Muḍī’a fi l-Luġa at-Turkiyya*

Floransa’da *Bibliotheca Medicea Laurenziana* kütüphanesinde *Orient 130* numarayla kayıtlıdır. Tek elyazması Kölemenler zamanına ait basit bir Arapça-Türkçe rehberidir. 1963 senesinde meşhur Polonyalı Türkolog, Zajaczkowski tarafından bulunmuştur. Yazılış tarihi ve yeri belli değildir.³¹ Büyük olasılıkla 14. asırda Suriye’de telif edilmiştir (bk. Ermers 1999: 40).

Bundan *qandala* ile ilgili şu bilgiyi elde etmekteyiz: *al-baqqu* Q_aN°D_aL_a? (*qandala*) “tahtakurusu” (Zajčzkowski: 1965: 71; Toparlı 2003: 23, 87b).

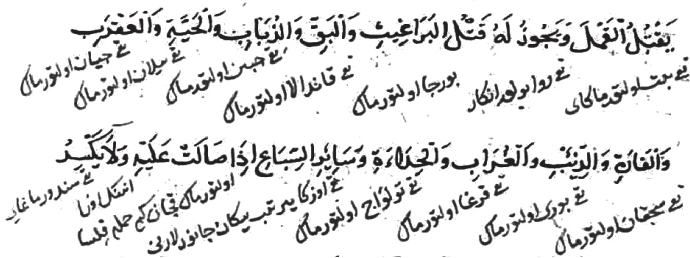
ad-Durra al-Muđi'a fi l-Luğa at-Turkiyya, varak 9 verso, 5'inci ile 6'ncı satır
(tıpkıbasım, Toparlı 2003)

• 5. *İrşād al-Mulūk wa'l-Salātīn*

Kölemenler zamanı fıkıh kitaplarındandır. Türk asıllı Hanifi fakihî *Berke Fakih* tarafından hazırlanan çalışma Arapçadan yapılmış satır-arası tercümedir. Arapça metnin altında Kıpçak Türkçesine kelime kelime çevirisi bulunmaktadır. *İrşād* 1387 senesinde İskenderiyye'de tamamlanmıştır, elimizdeki tek yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesindedir (Ayasofya No. 1016). Eserin “hac kitabı” adındaki bölümünde *qandala* (Q?ND?L? *al-baqq*) gibi böcek ve başka hayvanlarla ilgili şu satırları okumaktayız:

(305b, 4-5): *Taķı bit öltürmegey, taķı revā bolur anğar bürçe öltürmek taķı kandala öltürmek taķı çibin öltürmek taķı yılan öltürmek taķı çıyan öltürmek taķı sıçkan öltürmek taķı böri öltürmek taķı qarğa öltürmek taķı tülüveç öltürmek taķı özge yırtıp yigen cānavarlarını öltürmek kaçan kim hamle kılsa anıñ öze* (Toparlı 1992: 338).

“Ve bit [bile] öldür[ül]mez, [fakat bunlardan biri] kendisine saldırırsa pire öldürmek ve tahtakurusu öldürmek ve sinek öldürmek ve yılan öldürmek ve çıyan öldürmek ve fare öldürmek ve kurt öldürmek ve karga öldürmek ve pelikan kuşunu öldürmek ve başka yırtıcı hayvanları [da] öldürmek onun hakkıdır”.

İrşād al-Mulūk wa'l-Salātīn, varak 305 verso, 4'üncü ile 5'inci satır
(elyazmadan fotoğraf)

● 6. Filippo Argenti - *Regola del Parlare Turcho* (1533)

İstanbul'un fethinden yaklaşık 70 sene sonra (1524) Filippo Argenti adındaki genç ve eğitilmiş bir Floransalı Osmanlı İmparatorluğunun canlı başkentine gelmiş ve 1533 senesine kadar Floransa Cumhuriyeti'nin elçiliğinde sekreterlik görevinde bulunmuştur. Burada geçirdiği dokuz yıl süresinde Türkçeyi öğrenip ayrıca İstanbul'un günlük yaşamında konuşulan dile büyük ilgi göstermiş ve esaslarını kapsamlı bir müracaat kitabı haline getirmiştir. *Regola*'da yerel Türkçeden başka az sayıda Tatarca vb. sözcükleri de kaydetmiştir. Bunların arasında *kandala* da geçmektedir (I 97v): “candalá cimicia î tarteresco”³² (Adamović 2001: 210a; Rocchi 2007: 136).³³

Sözcüğün köken tarihine gelince, en geniş bilgiyi Levitskaja vermektedir (bk. ĖSTJa 1997: 253-254). Etimolojisi ona göre daha açıklanmadığından sözcük hakkındaki başka araştırmacıların önerdiği bazı iddia ve fikirleri gözden geçirerek tartışmaktadır.

Sözcüğün en eski kayıtları dahil olmak üzere tespit edilen biçimlerin çoğu esas olarak *qandala*'yı gösterdiği halde Räsänen (1969: 229b) kökenini **kamtala* olarak vermektedir. Az sayıda olsa da (a.) *n* yerine bir dudak ünsüzü taşıyan biçimlerin ve (b.) *d* yerine *t* gösteren biçimlerin varlığı bu hükme varmasının nedenleri olmalıdır. Böylesi biçimler Çuv. *xämtla*, *xämätla*, *xämkle* vs., Yak. *xaptaşay* ve Kırg. *qantala*'dır. Başka bir ifadeyle **kamtala* bütün bu fenomenlerin toplamından meydana gelen bir birliktir, yani **kamtala* = *qandala* + ..*mlp.* + ..*t.*. Fakat Yakutça biçimlerin hakikaten buraya uyması tam aydınlanmamaktadır. Levitskaja, Räsänen'in bu fikirlerini takip ederek öncelikle Yak. *xaptaşay* ile alakalı bazı açıklamalarda bulunmaktadır. Kałuzyński'ye dayanarak (1995: 68) Yakutça sözcüğü Moğolcadan bir alıntı saymaktadır, Yak. *xaptaşay* “yassı, düz”, (ağızda) “tahtakurusu” (< Batı Buryatça *xaptağay*)³⁴ < Moğ. *qaptağay* “yassı, düz”. Üstelik anlam bilim açısından bu anlayışı destekleyen örnekler olarak Türkm. *yasmıq* “klop-vonjučka”, *yasmıq* “yassı, düz” ve Slav dillerinden Rusça *ploşçina* “bir tür bit” ile Çekçe *ploštice* “tahtakurusu”nu zikretmektedir (Slavca **plotsko-*, bk. Fasmer 3: 284-285). Yukarıda da gösterildiği gibi *qandala*'nın ilk kaydı 13. yüzyıla aittir. Dolayısıyla Levitskaja'ya göre Moğolcadan alınmış **qapta-* kökü (> **qamta-* > **qanta-*) ile Türkçe *qān* sözünün bir araya gelmesiyle oluşmuş anlamsal-biçimsel bir karışma olduğu düşünülmektedir. En nihayet Osetçe *qændil* “böcek” ve Dargince *Ganda* “tahtakurusu” gibi terimlere bakarak *qandala*'nın başka, yani Moğolca olmayan bir dil veya dil grubundan da gelmiş olabileceğini tam dışlamamaktadır.

Bilhassa Yak. *xaptaşay* yanında *qandala'*ya tamamen uygun düşen Yak. *xaptāla* ("tahtakurusu") biçimini hesaba katarsak,³⁵ Yakutça biçimlerle diğer *qandala* topluluğu arasında bir ilişkinin olması gerçekten inandırıcı görünmektedir. Üstelik Kar.-Bal. *qandaşay*'ın Yak. *xaptaşay*'la biçimdaş sayılması mümkündür.³⁶ Fakat Yakutça için ne kadar doğru olursa olsun diğer Türk dillerindeki biçimlerin de Moğ. *qabtağay*, *qabtağ-a* (Kowalewski 760-761; Lessing 1960: 899) gibi sözcüklere bağlanması akla yatkın değildir. Levitskaja'nın zikrettiği, başka dillerden alınan örnekler sadece böylesi anlamsal bir geçişin (yassı - yassı hayvan = tahtakurusu) genel olarak vukua gelmesini canlandırmaktadır. Bunun içyüzü, tabii ki, tahtakurusunun yassı vücududur. Nasıl olursa olsun, Yakutça olmayan biçimlerin oluşmasında da Moğolcanın bir rol oynamış olması şartıyla Türklerin bu sözcükle ne zaman ve nerede tanışmış olabileceğine bakmamız gerekir. Bu sorunun aydınlatılabilmesi için terimin yaygınlığıyla ilk tespit zamanına bakmak faydalı olur, çünkü diğer birkaç Türk dili dışında *qandala* aslında sadece Kıpçak Türkçesine ait olan bir isimdir. Kıpçakça olmayanlarda pek geçmez, eğer geçerse, daha ziyade ikincil bir unsur olarak değerlendirilebilir; mesela göçmenlerle Türkiye'ye gelen *kandalay* (İzmir, Manisa, Kırım göçmenleri–Bursa, Eyüp-İstanbul, Kır. Tat. veya Nog. *qandalay*)³⁷ ve *kandağay* (*Başhöyük*–Kadınhanı-Konya, Karç. *qandaşay*).³⁸ *Qandala'*nın çağdaş Özbekçede mevcut olması büyük olasılıkla Özbek halkının heterojen etnik terkibine bağlıdır,³⁹ yani Çağatayca ile Uygurcada herhangi bir iz bulunmadığından sözcüğün belki daha sonra, başka yoldan gelmiş olabileceği düşünülebilir. Tahminimce benzeri durum Hakasçayla Türkmence için de geçerlidir. Sözü'nün kıyası, tahtakurusu adının ilk olarak 13. asrın sonunda ortaya çıkması, Kıpçak Türkçesiyle sınırlı dağılışı Cengiz Han idaresinde başlayan, Moğolların aşağı yukarı bütün Asya'nın etnik bünyesini alt üst eden Batı Asya ve Avrupa'ya yönelik büyük akınlarını ve bununla ilgili çok sayıda Türk boyunun da bu hücumda bir parmağı olduğunu aklımıza getirmektedir.⁴⁰

Son düşüncelere göre *qandala'*nın kökence Moğolcadan gelmesi hakikaten olanaksız değildir. Fakat hala şüpheli iki nokta bulunmaktadır:

- (1) Sözcükteki *l*. Bu *l*'nin *ş*'den oluşması kesinlikle mümkün değildir ve Yakutçanın sadece bir-iki ağzında tespit olunan *xaptāla* biçiminin *l*'si büyük ihtimalle Yakutça içi bir olay sayılmalıdır. Aynısı *n*'li biçimler için de geçerlidir.
- (2) Sözcükteki *d*. Normal şartlar altında ve özellikle Kıpçak Türkçesinde Moğ. *-t-* olduğu gibi muhafaza edilir; krş. (Moğ. > Türk dilleri) *noqta* >

noqta, nuqta vs. “yular”; *qantarğ-a* > *qantar-* (genel olarak) “bir çeşit bağ; bir şey bağlamak” (Schönig 2000: 140, 150-151).

Şimdi bütün bu noktaları birleştirirsek Yakutça biçimlerin Moğolcadan dolaysız bir alıntı olduğuna emin olabiliriz. Diğer biçimlerin oluşmasında Moğolcanın bir etkisi varsa, bu etki Yakutçadaki biçimlerden bağımsız, başka şartlar altında gerçekleşmiştir.

Starostin vd. bir adım daha ileri giderek *qandala*'nın Ana-Altayca bir köke bağlanmasını önermektedirler: AnaAlt. **kajamV* “yengeç, sakırğa, kene”, AnaTü. **kam-* “tahtakurusu, böcek”, AnaTung. **kiamk-* “yengeç, bir tür su böceği, kurt” ve AnaKor. **kàjàmí* “karınca”⁴¹ (EDAL 1: 630-631).⁴² Herhangi bir açıklama veya tartışma yapılmadan öne sürülen bu iddia oldukça sakıncalıdır. Burada en başta Ana Türkçe biçime bakmak istiyoruz. Diğerlerinin önerilerinin aksine, adı geçen araştırmacılar etimolojik tertibe Yakutça biçimleri katmamakta, fakat Alt. (Teleüt ağzı) *qandryaq* “sümüklü böcek” (Verbickij 1884: 125b)⁴³ ve Kar.-Bal. *qamažaq* “böcek” (MKBSP-Nas) sözcüklerini ilave etmektedirler.⁴⁴ Tekrar ettikleri AnaTü. **kam-* köküne bakınca bu yaklaşım imkansız değildir. Ama geri kalan -*ažak*, -*dryaq* ve -*dala* unsurlarının nasıl oluştuğu açıklanamamaktadır. Bu önemli sorunu çözmeden ana kökün ne olduğuna net bir şekilde hüküm veremeyiz, demek ki böylesi yarım kalan bir tekrar gayri caizdir.

“Gezginci” *qandala* böceğimiz sadece Türklere saldırmakla yetinmeyip onların yakınlarında yaşayan bazı halkların kanını da emmeye kalkışmıştır, bu nedenle sözcük bunların dillerinde de dolaşmaktadır, örneğin

(1) Kafkas bölgesinde:

- Gür. *şandala - şandara* “tahtakurusu” (Tschenkéli 1613b). Bu biçimler halk ağzına aittir, ilki *Yukarı-Raça*, ikincisi *İmereti* ağzında geçmektedir. Sözcük bazen edebiyatta da görülmektedir, örn.: *şandarasavit citeli kacvi ... şemeso* (Boris Çxeiže)⁴⁵ “tahtakurusu gibi kırmızı bir diken içime girip kaldı” (KEGL 7: 397). Bu biçimlerin hangi dil üzerinden Gürcüceye geçtiği belli değildir. Gürcü yazı dilinde, tahtakurusunun adı *başlinžo* (Tschenkéli 70b; KEGL 1: 1000) ve Eski Gürcücede (11. asır) *başlinž-i*'dir:⁴⁶ kış. (*mamata cxovreba*, 206r, 5-7b)⁴⁷ *aşuvso kuabi igi misi sruliad kuëtagan zëmde başlinžita* “(biri) onun kazanına dipten kenara kadar tahtakurusunu doldurdu” (Sardshweladse ve Fähnrich 2005: 98b; Saržvelaže 1995: 16a).
- Erm. *xantala(y)* (Bžşkaran)⁴⁸ (NBH 1: 922a) ve *xandala* (Nor-Naxijewan = Rostóv-na-Donú) *xandala* “tahtakurusu” (Açařyan 2: 332b; HLBB 2: 279b).

Azof denizine 46 kilometre uzaklıkta kalan Rostov kenti Batı Kıpçak bozkırı, yani *Deşt-i Kıpçak*'tan geçen Don nehrinin sağ yakasında bulunmaktadır. Oradaki Ermenilerin sözcüğü bölgede yaşayan Tatar asıllı Türklerden öğrendikleri kuşkusuzdur. Standart Ermeni dilinde ise yapısından tam da Tü. *tahta biti* modelini (bk. aşağıda) yansıtan *p'aytojil* (Malxaseanc" 4: 486a) birleşik sözcüğü geçmektedir (= *p'ayt-ojil*; krş. Erm. *p'ayt* "tahta", *ojil* "bit").⁴⁹

- Osetçe (İron bk. Wiki Osetçe) *qændil* - (Digor ağzı) *qændelæ*, *qændelæg* "böcek, hamam böceği" (Abaev 2: 291). Bu biçimlerin kökünün **qændelæ* olması gerekir, çünkü *ē* > İron *i* geçişi ikincil, tahminen 1200'den önce gerçekleşen bir olaydır; buna göre -bu geçişin etkisinin ne zamana kadar aktif kaldığı bilinmemekle birlikte- *qandala* büyük bir olasılıkla Moğol akınları öncesi bir devirde Oset diline geçmiştir! Üstelik *qændelæg* Osetçe hayvan adları için gayet tipik olan -*g* (küçültme) ekini taşımaktadır. Ermenicede olduğu gibi Osetçede de Tü. *tahta biti* modelini temsil eden bir birleşik sözcük bulunmaktadır: Osetçe (İron) *qædysyst* "tahtakurusu" (= *qæd* "tahta" + *syst* "bit"; Abaev 2: 286).
 - Çeç. (bk. Wiki Çeçence.) *glundalgli* "tahtakurusu" (ÇeçR 1961: 119a; RÇeç 1978: 219a)⁵⁰ ve
 - İnguşça (bk. Wiki İnguşça) "*ğaendaeğilg*" "hamam böceği" (Abaev 2: 291). Çeçence ile İnguşça bu biçimler Osetçe *qændelæg* biçimini yansıtmaktadır.
 - Adigece (Şapsığ lehçesi bk. Wiki Adigece ile Wiki Şapsığ.) *kandelay* "tahtakurusu" (Açařyan 2: 332b).
 - Dargince (bk. Wiki Dargince) *Ganda* "tahtakurusu" (RDarg 1950: 470a).
 - Ahvahca⁵¹ *Ganda* (Magomedbekova 1967: 242a), (Tadmagitli) *qāda* "tahtakurusu" (Kibrik & Kodzasov 1990: no. 189).
- (2) İdil-Ural bölgesinde (Fin-Ugor dilleri için bk. Wiki Macarca):
- Marice/Çeremisçe (çağdaş yazı dili) *umdulá* (SMJa 8: 66), (Birsk ağzı) *umdâla*, (Perm ağzı) *umdâla*, (Budenz'in bir sözlüğünden) *úndula* (Räsänen 1920: 235), ("Doğu Çeremisçe") *undâla* - *úndula* "tahtakurusu" (Paasonen & Siro 1948: 163b)⁵² ve
 - Mordvince *keńd'al* - *kelda* (? < **keldan* < **kendal*) "tahtakurusu" (Paasonen 1897: 5, 37; Paasonen & Heikkilä 2: 704b) < Çuvaşça.
 - Vogulca *kantât* (Janytşkova köyü) "tahtakurusu" (Kannisto 1925: 107) < Tatarça.

Artık *qandala*'nın yabancı kökenli bir öge olma ihtimalini aydınlatmamız gerekir, zira araştırmacıların bazıları bunun İrancadan kaynaklanmasını dikkate alarak Osetçe *qændil* biçimine işaret etmektedir. Fakat az önce öğrendiğimiz gibi bu biçim ikincil bir ses kaymasının neticesidir, yani Osetçe terimin Türkçeden geldiği bence şüphe götürmez. Judaxin de (KrgR 1965: 340b, 339b)

örnek vermeden *qandala* sözcüğünün İrancadan bir alıntı olduğunu bildirmektedir. İran dillerini bu bakımdan yoklayınca gerçekten *qandala*'ya biçimsel ve anlamsal açıdan uygun düşen birtakım böcek isimi tespit ederiz (örnekler için bk. Steblin-Kamenskij 1992: 185):

- Wakhi *şəndál, şandál, şundál* “tarantula örümceği” ve *şəndál, şəndál* “büyük böcek, böğü,⁵³ akrep”.⁵⁴
- Tacikçe (Badahşani ve Vanci ağızları) *şəndal* “böğü, akrep”, (edebî dil) *şunda* “karadul (örümceği), böğü”.
- Şuğni *şandál* “akrep”.
- Munci *şundál* “böğü”.
- Peştuca *şundál - şundak* “tarantula örümceği”.

Ayrıca:

- Soğdca *şöndē, şöndāk* “zehirli bir örümcek türü, tarantula” (Gharib 1995: 175b).

Şimdi bu verilere bakınca *qandala* ismi aslen Türkçe olmayan bir öge gibi görünmektedir. Fakat bu yaklaşımın bazı ciddi soruları vardır. Yukarıda gösterilen biçimler İran ve Hint dillerinin sadece pek sınırlı bir alanında ve çoğu marjinal dillerde kullanılmaktadır. Soğdca istisna olmak üzere bu diller ve küçük şivelerin hiç biri *qandala*'nın dolaysız çıkış noktası olarak alınamaz, çünkü bunların Türk dil ailesine hiçbir zaman böylesine etkileri yoktu. Başka bir deyişle, eğer *qandala*'nın bu kökenle bir ilişkisi varsa, sözcüğün İrancaya veya bilmediğimiz tarih öncesi bir dile ait çok eski bir unsur olması gerekir. Şimdi tam aksine İran ile Hint dillerinde geçen biçimleri Türkçeye bağlarsak sesbilimsel zorluklar çıkmaktadır (*q > ş*).

Önümüzde bir bilmece daha vardır: *qandala* bilmecesi. Fakat cevap olarak artık ne diyelim? *Moğolca-Türkçe bir karışım* mı *Ana Altayca* mı *İranca* mı? Hangisi doğrudur? Bu üç önerinin güçlü ve zayıf taraflarını vurguladık. Belki bunların hiçbirisi bilmecemizin doğru yanıtı değildir; çözümünü bambaşka bir alanda aramamız gerekir.

Güney ve Güney-Batı'daki Türk dillerinde tahtakurusu isimleri olarak genellikle ilk ögesi *tahta* olan birkaç bileşik sözcük bulmaktayız. İkinci ögesini ise değişik *-bit, kurt, kene* gibi- böcek adları oluşturmaktadır. Bu sözcük modelini temsil eden örneklere de bakalım:

- Osm. *tahta kurdu* “tahtakurusu, tahta biti”: (Hayatü'l-hayvan tercümesi)⁵⁵ *Tahta kurdu, âdem kokusu alsa sabr edemez kendözün götürür atar* “tahtakurusu insan kokusunu alırsa sabredemez, hemen gider, saldırır” (TarSöz

3702), *tahta biti* (Meninski 1: 1108),⁵⁶ Çağdaş Türkçe *tahtakurusu*, *tahta-biti* ve (Afşar, Pazarören *Pınarbaşı-Kayseri tahtakehlesi*⁵⁷ (yukarı bk.).

- Gag. *tafta biti* “tahtakurusu” (GRM 1973: 86b).
- Kır.-Tat. (Kondaraki’ye göre)⁵⁸ *taxtá-bit* “tahtakurusu” (Hesche & Scheinhardt 1974: 239).
- Kırımç. (*Evpatoriya* kentinden Romanya’ya göçmüş Kırımçaklar) *taxtabiti* “tahtakurusu” (Drimba 1963: 282).
- Kırım Rumcası (Oğuz diyalekti) *taxtabit(i)* “tahtakurusu” (Garkavec’ 2000: 104b, 428b).
- Kar.-Bal. *taxta bit* “tahtakurusu” (MKBSP-Nas; QMTAS 3: 408a).
- Az. *taxtabiti* “tahtakurusu” (ADİL 4: 141a; MKBSP-Nas).
- Türkm. *tağtabit(i)* - *tahta bit* “tahtakurusu” (TkmR 612a; TDS 1962: 629b; Alijiv & Böörjif 1929: 117b).
- Özb. (mahallî) *taxta kanasi* “tahtakurusu” UzbR 1959: 201a; ÜTİL 1: 366b).
- Uygurca *taxta piti* “tahtakurusu” (UygR 1968: 263c).

Tahta-modeline denk ya da çok yakın gelen şu terimleri de burada zikretmek gerekir:

- Balkarca *qaña bit* ile *aşaç bit* “tahtakurusu” (QMOS 1989: 149b, 19b; krş. Balkarca *qaña* “tahta” (Räsänen 1969: 232a).
- Tü. *çantıbiti* “tahtakurusu”. Yukarıda gözden geçirilmiş olan Anadolu tahtakurularının yerel isimleri sergisine girecek olan bu ada geçenlerde bir internet sitesinde rastladım. Şimdiye kadar sözlüklerde yer almayan terim buna göre Zonguldak’ın Alaplı ilçesinde kullanılmaktadır (bk. FKF).⁵⁹

Kardeşi *qandala* gibi *tahtabiti* de bol bol gezerek başka halkların evlerine ve dillerine yayılmıştır, mesela:

- Farsça *taxta-bid* “tahtakurusu, Cimex lectuarius” (Steingass 1957: 287); TMEN’de yer almaz.
- Udice (Nidž) *taXta-biiti*,
- Hinalugca *taxtá-bití*,
- Agulca(Fite, Burkixan) *taxá-bit*, (Riça) *taxá-bit*,”
- Dargince (Çirag) *taxtá-bit* “tahtakurusu” (Kibrik & Kodzasov 1990: no. 189).
- Buduhca *taxtabiti* “tahtakurusu” (Mejlanova 1984: 133a).

Bunun aksine Zazacada Türkçeden alıntı olarak *tahta biti* değil, *tahtakurusu* sözcüğünü bulmaktayız, krş.: *Zaz. texte kurusu - taxtaqürisi, texteqürisi*. Aynı modeli temsil eden şu terimler de vardır: *texte kermi - textkerm* (“tahta kurdu”), *textekercık* (“tahta kenesi”) ve *texte ispji* (“tahta biti”) (Koyo Berz).⁶⁰

Diğer, çok seyrek kullanılan tahtakurusu isimlerinden birkaç örnek:

- Kar.-Bal. *qanbit* “tahtakurusu”, *qizil qanbit* “krasnoklop” (Pyrrhocoris apterus) ve ayrıca avcı dilinde *qantuluq* (“kan torbası”) “tahtakurusu” (MKBSP-Nas).
- Kar.-Bal., *orundug bit* (QMTAS 2: 1070a) - (Balk.) *unduruq bit* (“yatak biti”) “tahtakurusu” (QMOS 1989: 149b).⁶¹
- Uygurca *çöçün - çüçün* (UygR 1968: 392c, 397b), (Tarañçi ağzı) *çīçün* “tahtakurusu” (Räsänen 1969: 121a) < Çince *chòuchóng* 臭虫 (aynen: “pis kokan böcek”) “tahtakurusu” (DeFrancis 2000: 81b). Bundan başka bu terim Kalmukçaya da geçmiştir: Kalm. (Ölöt ağzı) *tşütşņ* (Ramstedt 1976: 445b).
- Uyg. *çusa* (Schwarz 1992: 352b)
- Kırg. *çūsa* (Tien-Şan ağzı) “tahtakurusu” (KrgR 1965: 877a).
- Alt.Tü. *klap* (RAlt 1964: 246a; MKBSP-Nas)
- Hak. *klop* (XakR 1953:)
- Tuv. *klop* (TuvR 1968: 243b) < Ru. *klop* “tahtakurusu” hem de
- Yak. *kulaxı - kulakı, kulapı, kılaxıy, kılakı* < Ru. (çokluk) *klopy* (Hauenschild 2008: 81, 91; JakR 1972: 186b).
- Hak. *çalbax xurt* “tahtakurusu” (Butanaev 1999: 196a).⁶²
- Tat. *kibäk* “kepek”, fakat mecazi olarak da (batı ağızlarında) “tahtakurusu” (TTAS 2: 91b); krş.: *Kibäk disäy kibä, Qandala disäy qadala* (atasözü) “Kepek desen kupkuru olur, *qandala* desen, söker” (İsänbät 1959: no. 3550).
- Gag. *bit* “bit; tahtakurusu” (GRM 1973: 86b).
- Kark. *pite* “tahtakurusu” (KkpR 1958: 533a)
- Çağ. (Doğu Türkçe) *müte* (MWTH) (Vámbéry 1867: 339a; Zenker 890b)
- Kaz. (eski) *mütö* “tahtakurusu” (Budagov 2: 261a; üstelik bk. Radloff 4: 2224; Räsänen 1969: 348b).
- Kum. (Hasavyurt ağzı) *punca* “tahtakurusu” (Kadyradžiev’e göre 1988: 30: “-**punça* “- **punta* “Eski Bolgarcadan; krş. Çuv. *pytä* “bit”).

Terimler bakımından hem çok zengin hem de çok değişik bir tahtakurusu dünyası bizi Halaççada beklemektedir. Burada *garib-yäsäk, ängin(äk), säs, surxäk, gızılşurt, bikän, kana* ve *saqırşu* gibi isimler yer almaktadır; daha ayrıntılı bilgi için bk. Doerfer 1987: no. 167.

Son olarak tekrar Türkiye’ye dönüp ekseriyetle Karadeniz bölgesinde yaşayan vatandaşların kanıyla şölen düzenleyen tahtakurularının yerel adlarını inceleyelim. *Qandala* grubunun yanısıra ağızlarda temel ünsüzleri açısından Clausonca “GRD” olarak belirtilen diğer bir biçim göze çarpmaktadır:

- (1) *karut* (Samsun; *Lâdik*-Samsun), *karot* (Bağlıca *Ardanuç*-Artvin), *korda* (Rize; Trabzon);⁶³
 (2) *görüt* (Sinop; Samsun; Erzurum) ve *görük* (Samsun).

Bundan başka buna çok benzer bir ad da Lazcada geçmektedir: Lazca *koïda* - *m-koïda* “tahtakurusu” (Benli 2004: 101a, 299b; Erten 2000: 219). Biçimlerin ikisi bazı Lazca ağızların bir özelliği olan *r > y* geçişini ve sonra ünlüler arası pozisyonda bu *y*’nin tamamen düşmesini yansıtmaktadır, demek: *ko(y)ida* < *korida* (bk. Adjarian 1898: 368). Lazca terimin söz tarihine yönelik ilk ipucu olarak kullanıp biçimdaşlarını aramak üzere diğer Kartvel dillerini tararsak hiçbir netice elde edilmez. Böylece Lazca *korida*’nın Kartvelce olmayan başka bir dilden kaynaklı olduğu hemen anlaşılmaktadır. Buna göre yüzyıllarca Lazların komşusu olan Pontus Rumlarının diline baktığımızda işimize çok yarayan şu madde başı ortaya çıkmaktadır: Pontus Rumcası (Oinón = Ünye) *κορίδιν* “tahtakurusu” = Yun. *κορίδιον* “- κόρις (bk. Papadopoulos 1: 468a).⁶⁴ Bu bilgiye dayanarak Tü. (Rize; Trabzon) *korda* için şu alınma yolunu çizebiliriz: (orta hecedeki ünlünün düşmesiyle) (< Laz. *korida*) < Pontus Rumcası *κορίδ-*. Samsun ve Artvin’de tespit edilen *karut* ile *karot* biçimlerinin de -ünlüler açısından biraz farklı olmakla birlikte⁶⁵- bu Rumca sözcüğe bağlanması mümkündür.⁶⁶ Fakat ikinci sıra olarak gösterilen *görüt* ve ayrıca *görük* biçimlerinin ne olduğu tam net görünmemektedir. “Sıpa”, “oğlak” gibi yavru hayvanları nitelendiren adlarla bulaşıp bozma olarak kullanılmaları olasıdır; krş. *görüt* “bir yaşında erkek oğlak”, *körüt* “bir yaşından üç yaşına kadar olan erkek keçi”, *körük* “eşek yavrusu, sıpa”, *kürük* “eşek yavrusu, sıpa” vb. (DS 2164a, 2969b, 2822-2823 ve üstelik etimoloji için Eren 1999: 238a). Tzitzilis (1987: no. 230) hem *karut*/*karot* hem de *görüt* biçimini Pontus Rumcası *κορίδ-* köküne bağlamaktadır; *görük* üzerinde durmamıştır.⁶⁷

Yun. *κόρις* “tahtakurusu” ile ilgili bir sorun daha var: *tahtakurusu* sözcüğün kendisidir. Tietze’ye göre (1962: no. 321) ikinci öge *kur* veya *kuru* değil, Rum. *κορίζα* biçimini yansıtan *kuruz*’tur⁶⁸ (Eren 1999: 270a). Nişanyan (SSCTES) buna benzer bir öneride bulunmaktadır: “kurus “tahtakurusu” deyiminde - Yun *koriós* [κορίός] tahtakurusu - EYun *kóris* [κόρις] a. a. ... Türkçe *kuru* [nemi olmayan] ile ilgisi yoktur”.⁶⁹ Tzitzilis’e göre (1987: no. 231) *kuruz*’un kökeni *κόρις*’tir, fakat Tietze’nin önerdiği *κορίζα* da olabilir.⁷⁰

İşbu *kuruz* unsurunu sadece bu böcek adında görmekteyiz ve önerilmiş etimolojik yaklaşımlar doğruysa Türkler bunun içyüzünün ne olduğunu tamamen unutmuştur, çünkü çokluk biçimi beklenen **tahta kurusları* değil, *tahtakuru-*

ları'dır. Ayrıca Türkiye Türkçesinde *tahtakurusu* ısırtıcı yoldaşımızın en yaygın adı olmakla birlikte bu sözcüğün başka hiçbir Türk dilinde geçmemesini de anlamaktayız. Bundan ötürü de bu isimle ilgili büyük bir eksiklik daha vardır: Ne zamandan beri kullanıldığını kesin olarak bilmiyoruz. Meninski'nin 1680-1687 arasında yayımlanmış dev lugatında *tahtakurusu* sözcüğü yoktur. Tanınmış Osmanlıca sözlüklere bakınca meselâ şu veriler elde edilir: Kadri (2: 128b) *tahta qürüsî* ~ *tahta bitî*, Sâmî Bey (h. 1318: 387c) *tahta bitî*, *tahta qürüsî*, Redhouse (1861: 71a) *tahta bitî* ~ *tahta qürüsî*, *tahta kehlêsî*. 1520 ile 1530'li senelerde genç Floransalı Filippo Argenti İstanbul Türkçesini çok titiz şekilde incelerken (bk. yukarıda) sadece *tahta bitî* sözcüğünü duymuş ve kaydetmiştir (*tachtâ bittj* "cimicia"; Adamović 2001: 270a). Büyük olasılıkla o devirde *tahtakurusu* -en azından İmparatorluğun başkentinde- kullanılmamakta veya bilinmemekteydi. Evliya Çelebi de (1611-1683 yılı sonrası) *Seyahatname*'de gördüğüm kadarıyla hep *tahta bitî* terimini kullanmaktadır (ve *bit* yerine daha çok *kehle* geçmektedir), mesela:

Hâlâ ol zamândan berü Mısır içre pire ve kehle ve tahta bitî âdemi kebâb eder. Allâhümme âfinâ. Mısır'ın sivrisineği ile tahta bitisi bir diyârda yokdur kim beyitlerle diyârdan diyâra tahta bitinden feryâdnâmeler ... yazarlar. Hattâ hakîr tahta bitinden bir feryâdnâme tahrîr eyledim (EÇS 10: 99a).

Bu çerçevede Balkanları da ele almamızda fayda vardır. Balkan Türkçesine yönelik kaynaklardan fazla malzeme çıkmaz. Doğu Rodop Dağlarındaki Türkçe için Mollova (2003: 363) hem *tata piti* hem de *tata gurusu* ve Németh (1965: 52) Vidin'den *tahta-qurisi* biçimlerini kaydetmiştir. Bu nedenle daha esaslı bilgi için yetkin bir sesi dinleyelim: "Kosova'da şehirlerde yaşayan Türkler ve özellikle Prizrenliler *tata bitî* derler. Köyde yaşayan Türkler, mesela Mamuşa Köyünde, *tahta bitî* diyorlar. *Tahtakurusu* halk arasında pek kullanılmaz. *Tahtakurusu* bazı aydınların yazmış oldukları edebî eserlerinde bulunabilir."⁷¹ Diğer Balkan dillerinde *tahtakurusu*'nun değil, sadece *tahta bitî*'nin izleri bulunmaktadır, krş. Bulgarca *taxtâba* ~ *taxtâbita*, *taxtâbitca*, *taxtabit* (Grannes vb. 2002: 245a), (Krävenik–Sevlievo; Enina–Kazanlâk) *tăxtăbă*, (Dervent–Dedeagaç/Batı Trakya, Yunanistan) *tăftăbă* (BâlDial 1970: 45a, 142b, 240b), Sırpça *tatabî* ~ *tătabî*, (Kosmet) *tatâba* ~ *tătâba* (Skok 3: 431a), (Pilot) *tatâbica* (Stachowski 1992: 62), Makedonca (Prilep, Bitola) *taftabita*, (Resen) *taftabitka*, (Bitola) *tartabica*, (Vodensko ve Kukuşko) *taxtabita* (Jaşar-Nasteva 2001: 51, 128), Arnavutça *tahtabik* ~ *taktabite*, *taftabiq*, *tartabiq*, *tartabiqe*, *tardabiqe* (Boretzky 1976: 126).

Bu tartışmanın neticesi olarak belki şunu belirtebiliriz: En eski zamanlarda edebî Osmanlıcada en başta Arapçadan kaynaklı tahtakurusu isimleri tespit edilir.⁷² Bunların yanı sıra halk arasında daha çok *tahtabit(i)* kullanılır. Sonra *tahtakurusu* sözcüğü çıkıp zamanla -Balkanlarda daha geç ve sadece çok sınırlı olarak- diğerlerinin yerine geçmeğe başlamıştır. Doğuşunun şartları daha belli değildir. Sorunun derinlemesine çözülmesini ister istemez gelecek incelemelere bırakmak zorundayız.

Kanımcı *tahtakurusu* sözcüğünün etimolojisi de Tietze vb. tarafından önerildiği şekilde doğru olamaz, zira çokluk biçimini (*tahta kuru-lar-ı*) dikkate alınca ikinci ögenin *kurus-u* değil *kuru-su* olarak anlaşılması gerekir, yani bu unsurun esas gövdesi *kuru*'dur. Buna göre -sondaki -s'nin düşmesi şartıyla- kökü, sadece Yun. κόρι(ς), κορέο(ς) (Andriotis 1971: 165b) gibi bir biçim olabilir. Son pozisyondaki s'nin kaybolabileceğini aydınlatan birkaç örneğe daha bakmakta fayda var: (Yun./Rum. > Tü.) ἄρακος, ἀρακός > *araka*, *araga* "bir çeşit bezelye"; γρίζος "gri renkli bir giysi" > *ıgrız* "yün kumaş"; ὄρος > *iro*, *ıro* "gökkuşağı"; κωφός, χουφός > *koföz* - *kofö*, *kofe*, *kufa* "sağır"; πρώϊμος, πρῶμος > *promo* "erken yetişen, turfanda" vb. (bk. Tzitzilis 1987: no. 33, 84, 89, 285, 438).

Hay Allah, *Türk demek tahtakurusu demek, tahtakurusu demek Türk demek*; vay bu Türklere! Gerçekten böyle düşünürseniz, çok yanılıyorsunuz! Çünkü yukarıda öğrendiğimiz gibi tahtakurusu aslında genel bir felakettir, yani belirli bir halka özgü değildir. Ama böceğin Türkçe isimleri neden bu kadar yayılmıştır? Orta ve Batı Asya topraklarında bit, pire, sinek, cibin ve bunlara benzer binlerce tür haşerat çok iyi yaşam şartlarına kavuşmaktadır. Türkler bütün bu yöreleri hâkimiyetleri altına aldıktan sonra küreselleşmeye benzer bir süreç harekete geçmeğe ve bunun sayesinde Türkçe gittikçe önem kazanarak bir *lingua franca* rolünü oynamağa başlamıştır. 13'üncü asırdan itibaren manevî ve maddî kültüre dair çok sayıda Türkçe sözcük başka dillere girmiştir. Bunların başlıca dağıtıcılarından biri ticaret ilişkileri olmuştur, çünkü Doğudan Batıya uzanan ve Güneyi Kuzeye bağlayan önemli ticaret damarları artık Türklerin elindeydi. Ticaretin temel aracı olan kervanlar her tür eşyayı nakletmiştir. Bunların seyahatleri hem uzun sürmüş hem de olağanüstü zor şartlar altında geçmişti. Bitmez bu yollarda bakım en büyük sorunların biriydi. Bu ağır işi gerçekleştiren insanlar gündüzleri vahşi bir tabiatın oyuncağı olup geceleyin çadır, han veya kervansaraylarda ister istemez yorgun, bitkin vücutlarını her çeşit haşerata feda etmek zorunda kalmışlardır ve kendine bir pay isteyen biri bizim tahtakurusuymuş. Sinop'ta benim kanımı tadan tahtakurusundan farklı olarak Asya'daki bazı türler insana

büyük zarar vermektedir. Sokmasıyla birlikte vücuda tehlikeli ve ölümcül mikroplar bulaştırmaktadır. Bu yüzden tahtakurusugiller vb. bayağı korkulur bir şeydi. Hastalık ve ölüm getirebilen böylesi bir böcek çeşidi *Alectoro-bius tholozani*'dir. Bu şeytanı burada hikaye etmem gerekmez, bunu daha önce Movassaghi çok ilginç ve ayrıntılı makalesinde yaptı (2001).

Schweinitz 1910 yılında yayımlanan gezi notlarında (127-128) şu ilginç ve fevkalade dehşetli hikâyeyi aktarmaktadır: “Eski zamanlarda Buhara’da bir zindan varmış, içindeki esirleri işkence üzere orada tahtakuruları yetiştirilip zavallı mahkûmların yanına bırakılmış”. Eğer bu korkunç rapor doğruysa tıpkı pirana balıkları gibi tahtakurusu orduları tutuklulara saldırıp kan eme eme onlara en ıstıraplı şekilde can verdirmiştir.⁷³ Diğer bir şark seyyahı olan Schuyler’se gezi notlarında (1876)⁷⁴ ilk bakışta inanılmaz, ama hakikaten olağanüstü mühim olan şu bilgiyi vermektedir: “Pire, bit gibi dünyaca bilinen haşerat türleri tüm Orta Asya’da fevkalade yaygındır. Fakat, ne tuhaf ki, Rusların gelişine dek tahtakurusu orada hiç bilinmemekteydi. Taşkent ve bütün menzil duraklarında şimdi çok yaygındır, ama Buhara ile Kokand’da henüz bilinmez”.⁷⁵ Bence tam güvenilir bu verileri dikkate alınca, tahtakurusu konusuna dair (1) al-Kâşğari’nin *al-baq*, yani tahtakurusundan bahsetmemesi⁷⁶ ve (2) tahtakurusu isimlerinin Türkçede geç ortaya çıkması gibi karanlık noktalar aydınlanmaya başlar. Bence bu Türklerin Batı Asya, Orta Doğu ve Akdeniz topraklarına açılmadan önce *Cimex lectularius* türünü büyük olasılıkla pek bilmediklerini gösterir. Cimex lectularius mutedil iklim şartlarını tercih eden bir böcektir. Bu nedenle buna örneğin Karadeniz bölgesi çok uygundur. Türkistan’daki çöl ve dağlar, havası genellikle kuru olduğundan müsait yaşam şartlarını sağlamamaktadır. Akdeniz bölgesinde Cimex lectularius da Eskiçağ’dan beri iyi bilinmektedir ve Roma zamanında Caesar’ın lejyonlarıyla Kuzey Avrupa’ya gelmiştir. Fakat Cimex lectularius’un ne zaman ve nasıl Orta Asya’ya vardığı daha tam belli değildir. Bu ilginç sorunun aydınlatılması için mutlaka değişik yönlerden kapsamlı araştırmaların yapılması gerekir.

Xatınıñ bētlē baş bulsa, öyēñ qandala bulır (Tatar halkının atasözü) “Kadının başı bitli olursa, evinde *qandala* [da] olur” (İsānbāt 1959: no. 3556), yani *pislik demek tahtakurusu demek, tahtakurusu demek pislik demek* diye düşünürseniz, yine yanılıyorsunuz. Pire, bit gibi böceklerden farklı olarak tahtakurusunun pislik ile aslında alakası yoktur, çünkü *ab-ı hayat* ı yalnızca kandır. Bu nedenle buna ekseriyetle sıcakkanlı hayvanların ve insanların oldukları yerlerde -pis olsun, temiz olsun, fark etmez- rast geliriz. Konakçı kanının donmasını önlemek üzere tahtakurusu iğne şeklindeki hortumunu

cilde soktuktan hemen sonra taze yaraya tükürüğünden zerker edip ortalama 5-10 dakika doya doya kan emer.

Böylesine edepsiz bir böcek olmakla birlikte “alçacık boylu Hasan Ali'miz⁷⁷ edebî dünyanın kağıt beyazı üzerindeki siyah satırlarına sürüne-rek kendine uygun bir-iki minder aralığı bulmayı becerdi. Fakat “ağşam olunca” Anadolu türkülerine nasıl karıştığını bir dinleyin!

Tahtakurusu Türküsü

*Ağşam olunca kederim artar
Zalım tahtakurusu ettiğin yeter
Ufacık iğnesi zehirden beter
Usandım elinden tahtakurusu*

*Varamam yatağa canım sıkılır
Ne kadar teklifsiz gelir sokulur
Yukarıdan aşağı tek tek dökülür
Yaktın vücudumu tahtakurusu*

*Sarılmış boynuma hakkını ister
Şaşırdım Allahım yolumu göster
Ufacık yavruların koynumda besler
Usandım elinden tahtakurusu*

*Alacağı var gibi sıkı sarılır
Elimi değersen karnı yarılır
Yatağa geç varsam bana darılır
Şaşırdım elinden tahtakurusu*

*Her koğuşta elli altmış kişi var
Her biriyle ayrı ayrı işi var
İnci gibi kırılması dişi var
Usandım elinden tahtakurusu*

*Vücudum da yara oldu sızılar
Günde de bin tane yavru kuzular
Hiç birini tutamaz avcı tazılar
Bulamadım çaresini tahtakurusu*

*Tam akşam olunca kederim artar
Tuhtakurusu ettiğin yeter
Ufacık iğnesi hançerden beter
Usandım elinden tahtakurusu*

*Bu da bir böcüktür yuvasız gezer
Deve gaterini yadığa dizer
Bunların elinden kim olsa bezer
Bitirdin bizleri tahtakurusu*

*Zehire boyanmış sivri iğnesi
Günde onbeş yavru yapar annesi
Gözümü yumunca yürür hepisi
Aldattın bizleri tahtakurusu*

Besteci/Derleyen: Cemal Pakne
Kayseri, Develi yöresine ait türkü
(Özbek 1975: 340-341)⁷⁸.

Dur, dur, bu kadar tahtakurusu artık yetti! Ama şunu da asla unutmayalım *Aç qandala açt tēşlär* ve ne yazık ki, *Qandala ıa daru yuq!* Tabiattaki düşmanları da azdır, sadece *Qırmıska qandalanı qırır* (İsänbät 1959: no. 3537, 3538, 3569).

Yetti, bitti!

Açıklamalar

- ¹ • *kandalay*: İzmir; Manisa; Kırım göçmenleri–Bursa; Eyüp–İstanbul • *kandalayan*: İstanbul • *kandağay*: Başhöyük–Kadınhanı–Konya • *kandalar*: Haşhaşı–Erzincan (DS 2620b).
- ² Almanca (*Bett-*)*Wanze*, İngilizce *Bedbug*, Fransızca *Punaise*; Familyası: Tahtakurusugiller (*Cimicidae*).
- ³ Rengi de bilmecelik oldu, krş.: *Benim bir kuşum var kahverengi / kahvelerde çalar cengi / bekle kuşum bekle, yaz gelecek / sana da bir pay gelecek. - Tahtakurusu* (Başgöz & Tietze 1973: no. 57.2).
- ⁴ Ama kendine göre! *Qandala da üz balasına: - tätiyem, sin bik xuş islē digän, di* (Tatar atasözü) “*Qandala* da yavrusuna: ‘Güzelim, sen çok hoş kokulusun’, demiş, derler” (İsänbät 1959, no. 3542). Pis koku bir feromondan gelmektedir. Tehdit edildiğinde tahtakurusu tehlike işareti olarak bu feromonu bırakınca diğerleri kaçıp saklanmaktadır.
- ⁵ *Cimex lectularius*’a dair daha ayrıntılı bilgi için bk. Levinson & Levinson 2004.
- ⁶ Ağızlardan: (İğdir–Kars; Yozgat) *tahdabiti* (DS 4732a; Gemalmaz 1978: 298).
- ⁷ • *tahtakehlesi*: Afşar, Pazarören Pınarbaşı–Kayseri • *beşik biti*: Senirkent–Isparta • *görüük*: Samsun • *görüü*: Sinop; Samsun; Erzurum • *karut*: Samsun; *Lâdik*–Samsun • *karot*: Bağlıca–Ardanuç–Artvin • *korda*: Rize (DS 4732a, 643a, 2162b, 2164a, 2672a, 2667a, 2924b).
- ⁸ Krş. (Konya) *wacık* “tahtakurusu yavrusu” (DS 2497b), eğer bu yavru yumurtadan yeni çıkmış bir yavru olursa, böylesi yorum mümkündür: “- Rum. (Kapadokya) “βò (“- φòv) “yumurta” (Andriotis 1974: no. 6695) + Tü. *-cık* eki.

- ⁹ *Coreus marginatus* yeşil bir böcek olmadığından “yeşil” anlamındaki Kar.-Bal. *jašil* nedeniyle bu ad hakkında şüphelerim var. Burada ve ilerde (Rusça) “... klop” denilen tahtakurusu çeşitleriyle ilgili olan, parantez içerisinde verilen zoolojik isimler ancak genel bir ima olarak değerlendirilebilir, zira Rusça adların bazıları birkaç böcek türü için geçerlidir.
- ¹⁰ Ayrıca krş. *qandala üläně* bot. “Lepidum”, *qandala pëčäně* bot. “Lepidum; Melilotus” (Hauenschild 1989: no. 695 ve 729).
- ¹¹ Ayrıca krş. *qandala üläně* bot. “Lepidum; Melilotus” (ay.; Hauenschild 1989: no. 695 ve 729); (dial.) *qandala tğğən* “üstü düz görünen çok ince/sıkı nakış deseni”, *qandala ürmäk* “havlunun alt kenarında haç şeklinde bir nakış deseni” (BTDH 2002: 185a).
- ¹² Pervaja i vtoraja kniga dlja čtenija gr. L. N. Tolstogo na čuv. jayke. Şkulra vulakan kēneke. Simbirsk 1907 (bk. Aşmarin 17: 430).
- ¹³ Bernát Munkácsi, *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben*, 1, Budapest, 1909. Bu esere ulaşamadım.
- ¹⁴ Ayrıca krş. *xänkála kuräkě* - *xäntäla kuräkě*, *xänäkla kuräkě*, *xäntla koräkě* bot. “Lepidium”, *xänkála yēnni* “oyuğu tahtakurusuna mahsus olan küçük bir çubuk; böylesi çubukları çocuklar *Sēren* bayramına getirirler”, *xänkälallä* “tahtakurusu olan” (ÇuvR, Aşmarin 17: 430; Hauenschild 1989: no. 659).
- ¹⁵ *qandala* “tahtakurusu” 19. yüzyılın sonunda Orenburg şehrinde neşredilen iki “Kırgızca” (= Kazakça) sözlükte de kaydedilmiştir (bk. Katarinskij 1897: 102b ve 1899: 158b, Radloff 2: 123).
- ¹⁶ Aynalıp dünye jüzin şarlap bolıp. *Dolanıp dünya üzerini dolaşıp.*
Biyt-bürge, *kandalar* kandi sorıp. *Bit, pıre, tahtakurusu kanımızızı emip,*
Kasınıp jatkanım jok karık bolıp. *Uyuz olup da kaşınıp durmadım.*
(Tancarık Coldıulı, 1903 - 1947)
- ¹⁷ Rusçada bu isimlerin her ikisi çok değişik böcekler, ama en başta olmak üzere *Gasterophilus intestinalis* ve *Tabanus* sp. için kullanılmaktadır (bk. Striganova & Zaxarov 2000: no. 10949, 10411).
- ¹⁸ Nartıyev, *Türkmen diliniñ Sarıq dialekti*, Čarjev (yayımlanmamış doktora tezi). Bu eseri göremedim.
- ¹⁹ Türkmencede *tağtabit(i)* - *tahta bit* terimi daha sık kullanılmaktadır (bk. aşağıda).
- ²⁰ Bu kaydın esas kaynağı olan Kurenov’un *Osobennosti turkmenskogo govora Severnogo Kavkaza (Stavropol’ja)* adlı iki ciltlik eserini (Aşgabat 1959) elde edemedim.
- ²¹ Stavropol Türkmenlerine dair bilgi için bk. *Red Book*.
- ²² *Bilsam, qandala deganlari taxta kanasi ekan* (Muhammadjonov, Turmuş urinişlari) “Bilmem ki, ama *qandala* dedikleri böcek *taxta kanasi* olurmuş” (ÜTİL 2: 549b); krş. Özbekçe (mahalli) *taxta kanasi* “tahtakurusu” (bk. aşağıda).
- ²³ *Cimices* “tahtakuruları”, Latince *cimex* sözcüğünün çokluk biçimidir (bk. Lewis & Short 1966: 331b).
- ²⁴ Açıklamalar: Ar. *baqq* “tahtakurusu” (Wehr 1968: 60a); *fasfas* (çokluk *fasāfis*) “tahtakurusu” (Wehr 1968: 637a); *qaml* “bit” (Wehr 1968: 705a); *mabd* “beşik” (Wehr 1968: 827a). Üstelik Ar. *qaml* Türkçeye de geçti (bk. Tietze 1958: no. 188; Eren 1999: 236b):

- kıml* “yarım kanatlılardan, sap, çiçek, yaprak ve başakları emerek veya yiyerek ekin hasatlığına yol açan, vücudu kalkana benzeyen zararlı bir böcek (*Aelia rostrata*)” (TürkSöz 2005: 1154b) ve ağızlarından *kıml* “buğdaylara dadanan, tahtakurusuna benzer koku çıkaran kanatlı bir böcek” (Diyarbakır; *Cemişgezek*-Tunceli; Birecik-Urfa.; *Nizip*-Gaziantep; Maraş ve çevresi), “zayıflıktan insana dadanan bit” (Bağdüz-Çorum) ve *kıml biti* “insana dadanan bit; ufak su kurdu” (*Sungurlu*-Çorum) (DS 2803a).
- ²⁵ Bu görüş, “bit” manasını taşıyan Tü. (*Boyabat*-Sinop; Trabzon; Cenciğe-Erzincan; *Bor-Niğde*) *böcek*, (Samsun; Maraş) *böcük* (DS 754b) gibi biçimlerden ileri gelmiş olabilir.
- ²⁶ Bundan başka krş. “eski bir Türkçe alıntı” olan Mac. *bölcső* “beşik” (Eren 1999: 48-49; Gombocz 1912: 54-55).
- ²⁷ Sadece Eren (1999: 48-49) Türk. *bışik* de göstermektedir (bk. Aljiv ve Böörjif 1929: 121a, 142b).
- ²⁸ Bu hususta Anadolu ağızları da yardımcı olmaz; orada ancak *beşuk* (Anaraş *Sürmene*-Trabzon) bulunur (DS 645a).
- ²⁹ *Ḍ* (*dād*) ile bu biçimi sadece *Tuhfa*’da buluruz, Arap yazısıyla yazılmış diğer kaynaklarda hep *D* (*dāl*) geçer.
- ³⁰ Atalay’ın uyguladığı sayfa numaralama sisteminde: 7b, 8-9.
- ³¹ Tek bilinen kişi yazmanın müstensihisi Husraw b. Abdulla’dır, bk. Toparlı 2003: VI.
- ³² İtal. *cimice* (çokluk *cimicia*) “tahtakurusu”, *i tarteresco* “Tatarcada”. Tatarca burada büyük olasılıkla Kırım Tatarcası demektir (bk. Adamović 2001: 129-130).
- ³³ Eser ile eser sahibi hakkında bk. Adamović (2001), Rocchi (2007) Merhan (2005).
- ³⁴ Buryatça *xabtağay* (yazı dili) “yassı; tahta”, (batı ağızları) “tahtakurusu” (BurR 1973: 527a); üstelik krş. *xaptağai* (Tunka ve Selenga ağızları), *kaptağai* (Nižne-Udinsk ağızı) “yassı; tahtakurusu” (Castrén 1857: 111a, 220b).
- ³⁵ Krş. Yak. *xaptağay*, *xaptāla*, *xaptānay*, *xaptānīna*, *xaptānīrya*, *xaptañrya* ve *xaptağay bılaıxı*; “tahtakurusu” manasıyla bu biçimler genellikle ağızlarda geçmektedir (DSJaJa 1976: 280; Pekarski 3323-3325; Hauenschild 2008: 51). Yazı dilinde ise bu böcek için *kulaxı* terimi (JakR 1972: 186b) kullanılmaktadır.
- ³⁶ Räsänen (1969: 229b) diğerlerinden değişik olan bu *ʕ*lı biçimin *qandala*’nın Kar.-Bal. *qandağay* “güçlü” ile bir bulaşmasından oluştuğunu sanmaktadır. Şekline baktığımızda kabul edilebilen öneri anlamsal açıdan pek inandırıcı değildir.
- ³⁷ “Tahtakurusu mânasına gelen *kandalay* (Eyüp-İstanbul*, İzmir*) kelimesinin Kumukça olduğunu tahmin ediyorum” diyen Eren’in (1962: 355) önerisine pek katılamam, krş. Kum. *qannala* - *qandala*.
- ³⁸ Başhöyük nüfusunun çoğu Karaçay’dır (bk. EGRT 1989: 309). *Kandalayan* (İstanbul) ve *kandalar* (Haşhaşı-Erzincan) biçimlerinin hangi göçmen grubuna ait olduğu belli değildir, krş. Kaz. (Şincang) *qandalar* (bk. yukarıda).
- ³⁹ Özbekler hakkında ayrıntılı olarak bk. Golden (1992b: 407-408).

⁴⁰ *Dīwān Luġāt at-Turk*'ta tahtakurusu geçmez. *Bürge* ve *bit*'in yanı sıra *sunzi* görülür: S₄NZ₄Y şayun min ğinsi-l-burġūṭi wa-ḥsibuhu-l-qummala, yani “pire cinsinden bir

سُنزَى شَى مِنْ جِنْسِ الْبُرْعُوْثِ وَأَحْسِبُهُ الْقُمَّلَهُ

şey, tahminimce bitler” (DLT 213, 1. satır; bk. Dankoff ve Kelly 1: 320).

Ingeborg Hauenschild'e göre (2003: 191) bu sözcük tahtakurusu manasına da gelebilir.

⁴¹ Aynen: “[Proto-Altaic] **kajamV* “crayfish, tick”; “PTung. **kiamk-* 1 crayfish 2 a k[ind] of water insect 3 worm”; “PTurk. **Kqm-* 1 bed-bug 2 beetle”; “PKor. *kajami* ant”.

⁴² Buna benzer bir yorum *Leksika*'da bulunur (1997: 183).

⁴³ Tek kaydı Verbickij'de bulunan bu terim (sümüklü böcek) bence anlambilimsel açıdan diğerlerine (eklembacaklı böcekler) uymaz.

⁴⁴ Krş. Abaev'in (2: 279) Osetçe *qebuza* ve Bal. *qamażaq* ile ilgili bilgileri.

⁴⁵ Boris Čxeiṣe (1902-1979), romancı; daha ayrıntılı bilgiyi Fährnich (1993: 275 vd.) vermektedir.

⁴⁶ Bu Gürcüce sözcük de başka dillere yayıldı, mesela: Bejtaca *balRunža*, (Xoşar-Xota) *bälRinžä* (Xalilov 1995: 39a; Kibrik ve Kodzasov 1990: no. 189), Batsbice *baylinžö* (Kadagiṣe ve Kadagiṣe 1984: 83a) ve Erm. *baṽlin* □ (Malxaseanc' 1: 320c).

⁴⁷ “[Mukkades] Babaların hayatı” manasına gelen *mamata cxovreba* adlı eser Tiflis'te saklanan, henüz yayımlanmamış bir elyazmasıdır.

⁴⁸ *Bžškarān* bir tıp eseridir. İçerisinde bulunan çoğu yayımlanmamış 73 elyazması metin (Venedik) değişik asırlara aittir. En eskilerin yazılış tarihi 1281'dir. Yukarıdaki biçimin hangi metne ait olduğunu tespit edemedim.

⁴⁹ Diğer isimler: Erm. *mluk* ve *k'şvis* “tahtakurusu(giller)” (Malxaseanc' 3: 342a, 4: 591c).

⁵⁰ Açařyan üstelik *gandluy* biçimini de zikretmektedir.

⁵¹ Dağıstan'da konuşulan, Andi grubuna ait bir dil.

⁵² Çuvaşça *x-* > Çeremisçe *Ø*; bk. Räsänen (1920: 21). Üstelik krş. *umdılaşúdo* “Melilotus” (SMJa a.y.). Bu bitki adı modeli (“tahtakurusu otu”) İdil bölgesinde çok yaygındır. Tatarca, Başkurtça ve Çuvaşça biçimdaşları için bk. not 14, 15 ve 18.

⁵³ Böğüler (Solifugae takımı), Örümcekgiller (Arachnida) sınıfına mevcut eklembacaklı bir hayvan grubudur.

⁵⁴ Üstelik krş. Morgenstierne (1973: 523b): Wakhi (Namadgüt/Rusya) *ṽan'dāl* “akrep”; “*randāl*” (Hjuler'e göre) “örümcek” ve Şuġni *ṽan'dāl* “örümcek”.

⁵⁵ 1427 senesinde Mehmet bin Süleyman tarafından hazırlanmış olan *Hayatü'l-hayvan tercümes*'nin Süleymaniye kitaplığı Esat Efendi bölümünde (no. 2565) muhafaza edilen bir elyazması (bk. TarSöz 1: XXXVI).

⁵⁶ Osmanlıcaya ait daha çok veri için bk. aşağıda.

- ⁵⁷ Türkçe *keble* “bit” (TürkSöz 2005: 1128a) < Farsça *kahla* “Current silver; bits of gold or silver” (ayrıntılı bilgi için bk. Eren 1999: 226).
- ⁵⁸ Kondaraki (1868), *Samoučitel' turko-tatarskago i novogrečeskago jazykov ili rukovodstvo naučit'sja bez pomošči učitelja govorit' po grečeski i po tatarski*, Nikolaev. Bu eseri elde edemedim.
- ⁵⁹ Krş. Tü. (*Niksar-Tokat*; -*Mastat-Karaman-Konya*) “ağaçtan yapılmış duvar”, *çandı* (Hocaköy-İnegöl-Bursa; *Kandıra-Kocaeli*; *Düzce-Bolu*; *Akyazı-İstanbul*; *Ereğli-Zonguldak*; *Kastamonu*; *Taşova-Tokat*; *Koyulhisar-Sivas*) “duvarları birbirine geçme, kalın tahtalardan yapılan ev, yapı”, vs. (DS 1068a, 1071b). Hasan Eren’e göre (1999: 75b) “Anadolu ağzılarında *çatı* yerine *çantı* (ve *çandı*) biçimi, “direk başlığı”, “duvarları birbirine geçme kalın tahtalardan yapılan ev”, “duvar”, “tavan”, “yayla ağılı” olarak geçer”. Tietze (2002: 405a) sözcüğün kökenini soru işaretiyle verir.
- ⁶⁰ Açıklamalar: Zazaca *kerm* “kurt”, *kerçık* “kene” ve *ispjı - espjı* “bit”. Diğer bir ad: Zazaca *hevcarık* “tahtakurusu” (ay.).
- ⁶¹ Eren’in (1999: 230) tahtakurusu olarak gösterdiği (Balkarca) *mal gubu* ile (Karaçayca) *mal gıbı* akar(lar)dır (QMOS 1989: 457b). Akar türleri (Acari) Arachnida sınıfındadır, zoolojik sınıflandırmada örümceklere yakındır: krş. Balkarca *gubu* Karaçayca *gıbı* “örümcek, akar” (QMOS 1989: 192b; QMTAS 1: 612b, 625a).
- ⁶² XakR (1953: 293a) sözlüğe göre *çalbax xurttar* “Yassısolucanlar, Platyhelminthes” manasına gelmektedir.
- ⁶³ Üstelik *karot* biçimi için bk. Özkan (1994: 123a) ve *korda* için Yanıkoğlu (1943: 280), TYS ve KAS (705a): *Beyindum beyuk eve | Beyindum oldum deve | Ben nasi celdum cir-dum | A bu kordalı eve* (Güneyce-Rize).
- ⁶⁴ Yunanca κόρις -ιος (-ίδος), -εως “tahtakurusu, Cimex lectularius”. Köken tarihi için bk. Frisk (1: 922) ve Chantraine (2: 566-567).
- ⁶⁵ Bu hususta belki “ilk yardım’a gelebilecek olan Farsça *qāriş* “tahtakurusu” (Steingass 947) Arapçadan kaynaklıdır: “- Arapça *qāriş* “beißend, stehend, peinigend, schmerz-zend” (Wehr 1968: 675a)!
- ⁶⁶ Doğu Karadeniz’in tahtakurusuyla ilgili bir “Yunanca” misafiri daha vardır: Türkçe (Şimşirli, Güneyce-İkizdere-Rize) *konıra* “tahtakurusu, bit vb. asalakların yumurtaları”; krş. Yunanca (Kapadokya ağzı) κόνιρα “- κόνιδα, κόνις “(asalak böceklerden) sirke” (Tzitzilis 1987: no. 221).
- ⁶⁷ Krş. κόρεκα, κόρικα “tahtakurusu”. Bu biçimler, Yunancanın Güney İtalya’daki Apulia ağzına aittir (bk. Andriotis 1974: no. 3468).
- ⁶⁸ “κόριζα “Wanze”: *korda* (Rize) id. “Es handelt sich um eine jüngere Doublette zu dem der Standardsprache eigenen Lehnwort *kurus* in *tahtakurusu*” (Tietze 1962: no. 321).
- ⁶⁹ Hauenschild’in (2003: 191) yorumuna (“die magere Diele”, yani “cılız, zayıf tahta”) anlambilimsel nedenlerden katılamam. Yine de bir Tatar atasözüne göre *Qandala’nın mayı yuq* (İsänbät 1959: no. 3548), yani “*Qandala’nın yağı yok*”, ama, tabii ki, bol kanı vardır.

- ⁷⁰ Bu biçim Gürcüce (Gur ağzı) *koriza-i - korize-i* (“tahtakurusu”) biçimlerinin de esasıdır (Ylonçı 1984: 303b).
- ⁷¹ Bilgi için dostum Prof. Dr. İrfan Morina’ya (Priştina Üniversitesi - Universiteti i Prishtinës, Republika e Kosovës) çok minnettarım.
- ⁷² Örneğin: *baqq, fusâfis* “tahtakurusu; Cimex lectularius” (Redhouse 1890: 373b, 1383b).
- ⁷³ Eğer bu vahşi işkence yöntemi hakkında daha çok bilgi almak ihtiyacını duyarsanız, internette örneğin “Wanzenbox” veya “Bedbug-infested Box” sözlerini arayabilirsiniz.
- ⁷⁴ Çevirisi Eugene Schuyler, *Türkistan, Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, İstanbul, 2007, ayrıca bk. Schuyler-Wiki.
- ⁷⁵ Aynen: “The parasites which are known all over the world, such as fleas and lice, are exceedingly common through the whole of Central Asia, but it is strange that the bedbug was unknown there until introduced by the Russians. It is now very common at Tashkent and at all the post-houses, but is not yet known either in Bukhara or Khokand” (Schuyler 1: 149).
- ⁷⁶ Maḥmūd b. “Umar al-Zamaxşarī (1075-1144) tarafından hazırlanan *Muqaddimatu'l-adab*’ın Horezmce nüshasında da haşerata ait bölümde (54-56) tahtakurusundan bahsedilmez (bk. Benzing 1968: 46-47).
- ⁷⁷ Son bir bilmece daha: *Bizim evde halı var, alçacık boylu Hasan Ali var.* - Tahtakurusu (Başgöz ve Tietze 1973: no. 57.3).
- ⁷⁸ Üstelik bu türkü birçok internet sitelerinde de bulunur, örneğin: www.turkudostlari.net/soz.asp?turku=14840.

Kaynaklar

- Abaev, Vasilij Ivanoviç (1958-89). *Istoriko-ëtimologičeskij solvar’ osetinskogo jazyka* 1-4. Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Açařyan, Hraç’ya Hakobi (1971-79) *Ëtimologičeskij korenoij slovar’ armjanskogo jazyka* 1-4. Erevan. (Reprint of the edition in 7 volumes from 1926-35).
- Adamoviç, Milan (2001). *Das Türkische des 16. Jahrhunderts, nach den Aufzeichnungen des Florentiners Filippo Argenti* (1533). Göttingen: Pontus Verlag.
- ADİL (1964-87). *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti “Tolkovyj slovar’* 1-4. Bakı: Elm.
- Adjarian, Hratchia (1898). “Ëtude sur la langue laze”. *Mémoires de la Société de Linguistique* 10: 145-160, 228-240, 364-401, 405-448, Paris.
- Alijiv A., K. Böörjif (1929). *Orisca-turkmence sözlük*. Aşgabat: İlm.
- Andriotis, Nikolaos P. (1971). *Etimologiko lexiko tis Neoellenikis*. 2. baskı, Thessaloniki: *Aristotelio Panepistimio*.
- Andriotis, Nikolaos (1974). *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*. Wien: DAdW.

- Aşmarin, Nikolaj Ivanoviç (1928-50). *Thesaurus Linguae Tschuvaschorum* 1-17. Kazan' & Çeboksary.
- Atalay, Besim (1945). *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*. İstanbul: TDK Yay.
- BälDial (1970). *Bälgarska Dialektologija, prouçvanija i materialı* 5. Sofija.
- Başgöz, İlhan, Tietze Andreas (1973). *Bilmece, a corpus of Turkish riddles*. Berkeley: University of California.
- Benli, Faruk (2004). *Lazca-Türkçe / Türkçe-Lazca ansiklopedik sözlük*. İstanbul: Kebikeç Yay.
- Benzing, Johannes (1968). *Das Chwaresmische Sprachmaterial einer Handschrift der Muqaddimat al-Adab von Zamaşari*. 1. Text. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Boretzky, Norbert (1976). *Der türkische Einfluss auf das Albanische 2. Wörterbuch der albanischen Turzismen*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- BşkR (1958). *Başkirsko-russkij slovar*. Moskva: Nauka.
- BTDH (2002). *Başqort tälänëñ dialektarı hüdlëğë*. Öfö.
- BTH (1993). *Başqort tälänëñ hüdlëğë, ikë tomda*. Mäskäw: Nauka.
- Budagov, Lazar (1869-71). *Sravnitel'nyj slovar turecko-tatarskix nareçij* 1-2. S. Petersburg: Nauka.
- BurR (1973) *Burjatsko-russkij slovar*. K. M. Çeremisov (red.) Moskva: Nauka.
- Butanaev, Viktor Jakovleviç (1999). *Xakassko-russkij istoriko-ëtnografiçeskij slovar*. Abakan.
- Castrén, M. Alexander (1857). *Versuch einer Burjätischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis*. St. Petersburg.
- ÇeçR (1961). *Çeçensko-russkij slovar*. A. G. Maciev (red.) Moskva: Nauka.
- Chantraine, Pierre (1968-1980). *Dictionnaire étymologique de la langue grecque* 1-5. Paris: Klincksieck.
- Clauson, Sir Gerald (1972). *An Etymological dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: University Press.
- ÇuvR (1982). *Çuvaşsko-russkij slovar*. M. I. Skvorcov redakcilenë. Moskva.
- Dankoff, Robert & James Kelly (1982-85). *Maşmüd al-Kaşari, Compendium of the Turkic dialects (Dıwän Luşät at-Turk)*. Harvard: University Press.
- DeFrancis, John (2000). *ABC Chinese-English Dictionary*. Honolulu.
- DLT (1990). *Kaşgarlı Mahmud, Dıwänü Lügati't-Türk, Tıpkıbasım*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* 1-4. Wiesbaden: Steiner.
- _____, (1987). *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch, Textband*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

- Drimba, Vladimir (1963). “Remarques sur le parler des Caraïmes de la République Populaire Roumaine”. *Trudy dvadcat pjatogo meždunarodnogo kongressa vostokovedov*. 3: 277-284). Moskva.
- DS (1963-82). *Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü*, 1- 12, Ankara: TDK Yay.
- DSJaJa (1976). *Dialektologičeskij slovar*. Sostavili P. S. Afanas’eva. Moskva.
- EDAL (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Sergei Starostin, Anna Dybo, Oleg Mudrak. Leiden & Boston: Brill.
- EGRT (1989). *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*. ed. Peter Alford Andrews. Wiesbaden: L. Reichert.
- Eren, Hasan (1962). “Anadolu’da Kafkasya Türkleri”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1961: 319-357. Ankara.
- _____, (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Ankara: Bulak Neşriyat.
- Ermers, Robert (1999). *Arabic Grammars of Turkic. The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages & Translations of ‘Abū Ḥayyān al-‘andalusī’s Kitāb al-Idrāk li-Lisān al-‘Atrāk*. Leiden & Boston, Köln: Brill.
- Erten, Metin (2000). *Lazca-Türkçe / Türkçe-Lazca sözlük*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yay.
- ËSTJa (1978). *Ëtimoloģičeskij slovar’ “B”*. Moskva: Nauka.
- _____, (1997). *Ëtimoloģičeskij slovar’ tjurkskix jazykov, Obščetjurkskie i mežtjurkskie leksičeskie osnovy na bukvı “K”, “Q”*. Moskva.
- Fähnrich, Heinz (1993). *Georgische Schriftsteller (A-Z)*. Aachen: Shaker.
- Fasmer bk. Vasmer
- Fazylov, Êrğaş İsmailoviç & M. T. Zijaeva (1978). *Izyskannyj dar tjurkskomu jazyku, grammatičeskij traktat 14 v. na arabskom jazyke*. Taşkent.
- Fedotov, Mixail Romanoviç (1996). *Ëtimoloģičeskij slovar’ çuvasškogo jazyka* 1-2. Çeboksary.
- FKF = *Findıklı Köyü Forumu*. <<http://www.findiklikoyu.net/forum/index.php?action=profile;u=2;sa=showPosts>> (14. 01. 2009).
- Flemming, Barbara (1968). “Ein alter Irrtum bei der chronologischen Einordnung des Tarğumān turkī wa ‘ağamī wa muğalī”. *Der Islam* 44: 226-229.
- Frisk, Hjalmar (1960-72). *Griechisches etymologisches Wörterbuch* 1-3. Heidelberg: C. Winter.
- Gabain, Annemarie von (1963). “Charakteristik der Türksprachen”. *Handbuch der Orientalistik, Altaistik, Turkologie*. Leiden, Köln: E. J. Brill. 3-26,
- _____, (2007). “Türk Dillerinin Tipik Özellikleri”. Çev. Mevlüt Gültekin. *Türkoloji Araştırmaları* 2/2: 307-327. www.turkishstudies.net/sayilar/sayi4/gultekinmevlut.pdf.

- Garkavec', Aleksandr (2000) *Urums'kij slovník*. Alma-Ata.
- Garkavec', Aleksandr, Sejran M. Useinov (2002). *Krymskotatarsko-russkij-ukrainskij slovar'* 1. Kiev.
- Gemalmaz, Efrasiyap (1978). *Erzurum ili ağzları (3). Bibliyografya, Sözlük ve Dizinler*. Ankara: TDK Yay.
- Gharib, B. (1995). *Sogdian Dictionary. Sogdian-Persian-English*. Tehran.
- Glonçi, Aleksandre (1984). Kartul kılo-temata siçqvis kona; meore gamocema. Tbilisi.
- Golden, Peter B. (1992a). "Codex Cumanicus". *Central Asian Monuments*. Ed. Hasan B. Paksoy. Istanbul: ISIS Press: 33-63.
- _____, (1992b). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Gombocz, Zoltán (1912). "Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der Ungarischen Sprache". *MSFOu* 30. Helsinki.
- Grannes, Alf, Kjetil Rå Hauge, Hayriye Süleymanoğlu (2002). *A dictionary of Turkisms in Bulgarian*. Oslo: Novus Forlag.
- GRM (1973). *Gagauzko-russko-moldavskij slovar'*, N. A. Baskakov (red.). Moskva: Nauka.
- Grønbech, Kaare (1936). *Codex Cumanicus, Cod. Marc. Lat. DXLIX* (Faksimile). Kopenhagen.
- _____, (1942). *Komanisches Wörterbuch, türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen.
- Hauenschild, Ingeborg (1989). *Türksprachige Volksnamen für Kräuter und Stauden*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- _____, (2003). *Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari, eine Untersuchung aus sprach- und kulturhistorischer Sicht*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- _____, (2008). *Lexikon jakutischer Tierbezeichnungen*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Hesche, Wolfram, Hartwig Scheinhardt (1974). "Eine krimtatarische Wörterliste". *Central Asiatic Journal* 18: 227-250.
- HLBB (2001-2007). *Hayoc'lezvi barbařayin bařaran "Dialectological Dictionary of the Armenian Language"* 1-4. Erevan.
- Houtsma, Martijn Theodoor (1894). *Ein türkisch-arabisches Glossar, nach der Leidener Handschrift*. Leiden: E. J. Brill.
- İsänbät, Näqiy (1959). *Tatar xalıq mäqallärë. 1. Qazan*.
- JakR (1972). *Jakutsko-russkij slovar*. P. A. Slepcev (red.). Moskva.
- Jařar-Nasteva, Olivera (2001). *Turskite leksički elementi vo makedonskiot jazik*. Skopje.
- Kadagiže, Davit & Nino Kadagiže (1984). *Cova-tuřinsko-gruzinsko-russkij slovar'*. Tbilisi.

- Kadri, Hüseyin Kâzım (1927-1945). *Türk Lûgati, Türk Dillerinin İstikakı ve Edebî Lûgatleri* 1-4. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Kadyradzjev, K. S. (1988). “Morfoloģičeskaja struktura nazvanij životnogo mira v kumykskom jazyke”, *Otraslevaja leksika dagestanskix jazykov, nazvanija životnyx i ptic, tematičeskij sbornik*. Maxaçkala.
- Kałuźyński, Stanisław (1995). “Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache”. *Iacutica, prace jakutoznawcze*. Warszawa: PWN.
- Kannisto, Artturi (1925). “Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen”. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 17: 1-264.
- KAS (2005). Özhan Öztürk. *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük* 1-2. İstanbul: Heyamola Yay.
- Katarinskij, Vasilij Vladimirovič (1897). *Kirgizsko-russkij slovar’*. Orenburg.
- _____, (1899). *Russko-kirgizskij solvar’*. Orenburg.
- KEGL (1950-64). *Tolkovyj slovar’ gruzinskogo jazyka* 1-8. Tbilisi.
- Kibrik, Aleksandr E., Sandro V. Kodzasov (1990). *Sopostavitel’noe izučenie dagestanskix jazykov. Imja, fonetika*. Moskva: Nauka.
- KkpR (1958). *Karakalpaksko-russkij slovar’*. N. A. Baskakov (red.) Moskva: Nauka.
- KmkR (1969). *Kumyksko-russkij slovar’*. Z. Z. Bammatov (red.). Moskva: Nauka.
- Kowalewski, Joseph Étienne (1844-49). *Mongol’sko-russko-francuzskij slovar’* 1-3. Kazan. (Nachdruck Taipei 1993).
- Koyo Berz, *Qesebendê Zazaki-Tırki*. www.zazaki.de/zazakide/qesebendkoyo/qesebendkoyo.htm (28. 12. 2011).
- KrgR (1965). *Kirgizsko-russkij slovar’*. K. K. Yudaxin. Moskva.
- KRP (1974). *Karaimsko-russko-pol’skij slovar’*. N. A. Baskakov, A. Zajončkovskogo, S. M. Şapşal (red.). Moskva.
- Kudret, Cevdet (1968). *Karagöz*, birinci cilt. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Kuryşcanov, Abžan K. (1970). *Issledovanie po leksike starokipčakskogo pis’mennogo pamjatnika XIII v Tjurksko-arabskogo slovarja’*. Alma-Ata.
- Leksika (1997). *Sravnitel’no-istoričeskaja grammatika tjurkskix jazykov. Leksika*. Moskva: Nauka.
- Lessing, Ferdinand D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*, compiled by Mattai Haltod vd. (General Editor). Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Levinson, Hermann, Anna Levinson (2004). “Die Bettwanze, ein Ektoparasit der Fledermaus und des Menschen in eiszeitlichen Höhlen und zeitgemäßen Wohnstätten”. www.hermann-levinson.de/bettwanze.htm (01. 02. 2009).

- Lewis, Charlton T. & Charles Short (1966). *A Latin dictionary*. Oxford. (= Reprint of first edition 1879): Clarendon Press.
- Magomedbekova, Zagidat Magomedovna (1967). *Axvaxskij jazyk, grammatičeskij analiz, teksty, slovar*. Tbilisi.
- Malxaseanc', Step'an (1944-45). *Hayerën bac'atrankan ba'aran* 1-4. Erevan.
- Mejlanova, Unejzat Azizovna (1984). *Buduxsko-russkij slovar'*. Moskva: Nauka.
- Meninski, Francisco a Mesgnien (1680-1687). *Thesaurus linguarum orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae ...*, Viennae Austriae.
- Merhan, Aziz (2005). "Filippo Argenti'nin 'Regola Del Parlare Turcho' Adlı Eserindeki Bazı Sözcükler Hakkında". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18: 115-129.
- MKBSP-Nas = *Materialy k karaçaevo-balkarskomu slovarju prirodovedenija, nasekomye* [M. Ç. Kudaev]. www.balkaria.info/dictionaries/slpr/slpr-nasekomye.htm (07. 12. 2008).
- Mollova, Mefküre Riza (2003). *Doğu Rodop Türk ağzlarının sözlüğü* Ankara: TDK Yay.
- Morgenstierne, Georg (1973). *Indo Iranian Frontier Languages II: Iranian Pamir Languages Yidgha-Munji, Sanglechi-Ishkashmi and Wakhi*. Oslo: H. Aschehoug
- Movassaghi, Anne-Marie (2001). "La « Punaise de Miyāneh » dans les récits des voyageurs européens en Perse (XIXe s.)". *Studia Iranica* 30: 225-244.
- Moxir, M. V. (1893). "Kumyksko-russkij slovar'". *Sbornik materialov dlja opisani-ja mestnostej i plemen Kavkaza* 17/3: 49 -95. Tiflis.
- NBH (1979-81) *Novyj slovar' drevnearmjanskogo jazyka* 1-2. Erevan. (Nachdruck der Ausgabe von 1837).
- Németh, Gyula (1911). "Kumükische Studien", 1. Teil: Wörterverzeichnis". *Keleti Szemle* 12: 91-153.
- _____, (1965). *Die Türken von Vidin, Sprache, Folklore, Religion*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- NogR (1963). *Nogajsko-russkij slovar'*, N. A. Baskakov (red.). Moskva: Nauka.
- Özbek, Mehmet (1975). *Folklor ve türkülerimiz*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Özkan, İbrahim Ethem (1994). *Ardanuç ve Yöresi Ağzları*. Kayseri. (YL Tezi. Erciyes Üniversitesi).
- Paasonen, Heikki (1897). "Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen". *Journal de la Société Finno-Ougrienne* XV. 2: 1-64.
- Paasonen, Heikki, Paavo Siro (1948). *H. Paasonens Ost-Tschermissisches Wörterbuch*, bearbeitet und herausgegeben von Paavo Siro. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae.

- Paasonen, Heikki, Kaino Heikkilä (1990-1999). *H. Paasonens Mordwinisches Wörterbuch*. Zusammengestellt von Kaino Heikkilä 1-6. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae.
- Papadopoulos, Anthimos A. (1958-61). *Ἱστορικὸν λεξικὸν τῆς ποντικῆς διαλέκτου* 1-2. Athen.
- Pekarskij, Èduard Karlovič (1917-30). *Slovar' jakutskogo jazyka* 1-3. Petrograd.
- Pröhle, Wilhelm (1914/15). "Balkarische Studien". *Keleti Szemle* 15: 165-276.
- QMOS (1989). *Qaraçay-malqar orus sözlük*. Moskva: Nauk.
- QMTAS (1996-2005). *Qaraçay-malqar tilni angılatma sözlüğü* 1-3. Na'çik.
- QNS (1992). *Qazaqşa-nemisşe sözdik*. Q. Myrzabekov (red.). Almaty.
- QTTS (1974-1986). *Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi* 1-10. Almatı.
- Radloff, Wilhelm (1960). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* 1-4. 's Gravenhage.
- RAlt (1964). *Russko-altajskij slovar'*, N. A. Baskakov (red.). Moskva.
- Ramstedt, Gustav John (1976). *Kalmückisches Wörterbuch*, zweite, unveränderte Auflage. Helsinki: MSFOu.
- Räsänen, Martti (1920). *Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. Helsinki: MSFOu.
- _____, (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*. Helsinki: MSFOu.
- RÇeç (1978) = Karasaev, Ajsaş Tajsumoviç & Axmet Gexkaeviç Maciev. *Russko-çeçenskiy slovar'*. Moskva.
- RDarg (1950). *Russko-darginiskij slovar'*. S. N. Abdullaev vb. (red.). Maxaçkala.
- Rebi (2004). *Krymçakskij jazyk - Krymçaksko-russkiy slovar'*. Simferopol'.
- Red Book = *The Red Book of the Peoples of the Russian Empire. The Trukhmens or Turkmens*. <www.eki.ee/books/redbook/trukhmens.shtml> (28.12.2011).
- Redhouse, Sir James W. (1861). *A Lexicon, English and Turkish*. London: Bernard Quaritch.
- RKmk (1997). *Russko-kumyjskiy slovar*. B. G. Bammatov (red.). Maxaçkala.
- Rocchi, Luciano (2007). *Ricerche sulla lingua osmanli del XVI secolo, Il corpus lessicale turco del manoscritto fiorentino di Filippo Argenti (1533)*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- RXak (1961). *Russko-xakasskiy slovar'*. D. I. Çankov (red.). Moskva. Nauka.
- Sāmī Bey (h. 1318) = Şemseddin Sāmi. *Kāmūs-ı Türki*. yeni baskı 1989. İstanbul: Kapı Yay.
- Sardshweladse, Surab, Heinz Fähnrich (2005). *Altgeorgisch-Deutsches Wörterbuch*. Leiden & Boston: Brill.

- Saržvelaᶑe, Zurab (1995). *ᶑveli kartuli enis leksiᶑoni, masalebi*. Tbilisi.
- Schönig, Claus (2000). *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- Schuyler, Eugene (1876). *Turkestan. Notes of a Journey in Russian Turkestan, Khokand, Bukhara, and Kuldja* 1-2. London: Spottiswoode & Co.
- Schuyler-Wiki, *Eugene Schuyler*. //en.wikipedia.org/wiki/Eugene_Schuyler (04.02.2008).
- Schwarz, Henry G. (1992). *An Uyghur-English dictionary*. Bellingham, Wash: Center for East Asian Studies. Western Washington University.
- Schweinitz, Hans-Hermann Graf von (1910). *Orientalische Wanderungen in Turkestan und im nördlichen Persien*. Berlin: Verlag von Dietrich Reimer.
- Shnitnikov, Boris Nikolaevič (1966). *Kazakh-English dictionary*. London, The Hague, Paris: Indiana University Publications.
- Skok, Petar (1971-1974). *Etimologijski Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika* 1-4. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- SMJa (1990-2005). *Slovar' marijskogo jazyka*. Avtory-sostaviteli A. A. Abramova vb. 1-10. Joşkar-Ola.
- SSCTES = Nişanyan, Sevan. *Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. //www.nisanyansozluk.com (10.01.2009).
- Stachowski, Stanisław (1992). *Türkische Lehnwörter im serbischen Dialekt von Piroć*. Kraków: Nakł. Uniw. Jagiellońskiego
- Steblin-Kamenskij, Ivan Michajlovič (1992). *Ėtimologičeskij slovar' vaxanskogo jazyka*. Sankt-Petersburg.
- Steingass, Francis (1957). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London. (Reprint of the First Edition 1892): Routledge.
- Striganova, Bella Rafailovna & Anatolij Aleksandrovič Zaxarov (2000). *Dictionary of Animal Names in Five Languages, Insects*. Moscow: Russkij Yazyk Pub.
- TanCol = *Tancarık Coldiuli, ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-87904/hltancari kcalidiuliuli.pdf* (28.12.2011).
- TarSöz (1963-77). *XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü* 1-8. Ankara: TDK Yay.
- TatR (1966). *Tatarsko-russkij slovar'*. Moskva: Nauka.
- Tavkul, Ufuk (2003). "Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 15: 45-81.
- TDS (1962). *Türkmen dilinin sözlüğü*. Aşgabat: Türkmenistan bilim Akademiyası.
- Tenişev, Ėdgem Raximovič (1990). *Ujgurskij dialektnyj slovar'*. Moskva: Nauka.

- Tietze, Andreas (1958). “Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch”. *Mélanges Jean Deny*. Ankara: TDK Yay.
- _____, (1962) “Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch”. *Németh Armağanı*. Ankara: Berikan Yayınevi. 373-388.
- _____, (2002). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügatı* (A-E). Istanbul & Wien: Simurg.
- TkmR (1968). *Turkmensko-russkij slovar*. N. A. Baskakov, B. A. Karryev, M. Ja. Xamzaev (red.). Moskva: Nauka.
- Toparlı, Recep (1992). *Irşâdü'l-mülûk ve's-selâtin*. Ankara: TDK Yay.
- _____, (2003). *Ed-dürretü'l-mudiyye fi'l-lügati't-türkiyye*. Ankara: TDK Yay.
- Toparlı, Recep, Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: TDK Yay.
- Toparlı, Recep, Hanifi Vural, Recep Karaatlı (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü 2.* baskı. Ankara: TDK Yay.
- Tschenkéli, Kita (1965-74). *Georgisch-Deutsches Wörterbuch 1-3*. Zürich: Amirani Verlag.
- TTAS (1977-81). *Tatar tǝlǝnǝj aǝlatmalı süzlǝğǝ 1-3*. Qazan.
- TürkSöz (2005). *Türkçe sözlük*, 10. baskı. Ankara: TDK Yay.
- TuvR (1968). *Tuvinsko-russkij slovar'*. È. R. Tenişev (red.). Moskva: Akademi Nauk.
- TYS = *Trabzon Yöresel Sözlük*. <<http://www.forumturka.gen.tr/trabzon-forum/trabzon-yoresel-sozluk-t7983.0.html;msg243578>> (21. 01. 2009).
- Tzitzilis, Christos (1987). *Griechische Lehnwörter im Türkischen, mit besonderer Berücksichtigung der anatolischen Dialekte*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- UjgR (1961). *Ujgursko-russkij slovar'*. Ş. Kibirov, Ju. Cunvazo (red.). Alma-Ata.
- UjgR (1968). *Ujgursko-russkij slovar'*. È. N. Nadžip (Haz.). Moskva: Nauka.
- ÜTİL (1981). *Üzbek tilining izohli luyati*. 2 tomli, Moskva.
- UzbR (1959). *Uzbeksko-russkij slovar*. S. F. Akabirov, Z. M. Magrufov, A. T. Xodzaxanov (red.). Moskva: Ozbek Sovet Ensiklopediyasi Bosh Redaksiyasi.
- Vámbéry, Hermann (1867). *Čagataische Sprachstudien, enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der čagataischen Sprache*. Leipzig: F. A. Brockhaus.
- Vasmer, Max [Fasmer, M.] (1964-73). *Ètimologičeskij slovar' russkogo jazyka 1-4.* perevod s nemeckogo i dopolnenija O. N. Trubačeva. Moskva: Progress.
- Verbickij, V. (1884). *Slovar altajskago i aladagskago narecij turkskogo jazyka*. Kazan.
- Wehr, Hans (1968). *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart*, vierte, unveränderte Auflage. Wiesbaden: Harrassowitz.

- Wiki Adigece. <<http://tr.wikipedia.org/wiki/Adigece>> (10. 01. 2009).
- Wiki Çeçence. <<http://tr.wikipedia.org/wiki/Çeçence>> (10. 01. 2009).
- Wiki Dargince. <<http://tr.wikipedia.org/wiki/Dargince>> (10. 01. 2009).
- Wiki İnguşça. <<http://tr.wikipedia.org/wiki/İnguşça>> (10. 01. 2009).
- Wiki Macarca. <<http://tr.wikipedia.org/wiki/Macara>> (10. 01. 2009).
- Wiki Osetçe. <<http://tr.wikipedia.org/wiki/Osetçe>> (10. 01. 2009).
- Wiki Şapsığ. <<http://tr.wikipedia.org/wiki/Şapsığ>> (10. 01. 2009).
- XakR (1953) *Xakassko-russkij slovar*’, sostavili N. A. Baskakov i A. I. Inkižekova-Grekul. Moskva.
- Xalilov, Madžid Şaripoviç (1995). *Bežtinsko-russkij slovar*’. Maxaçkala.
- Xangışiev, Džangişi Magomedoviç (1986). “Geminaty v dialektax kumyyskogo jazyka”, *Voprosy dialektologii tjurkskix jazykov*: 100-103. Ufa = <<http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9024#a01>> (16. 12. 2008).
- Yanıkoğlu, Bilâl Aziz (1943). *Trabzon ve havalisinde toplanmış folklor malzemesi*. İstanbul: Kenan Matbaası.
- Zajączkowski, Ananiasz (1965). “Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak ‘ad-Durra’ al-muḍī’a fi-l-luġat at-turkiya’ (I)”. *Rocznik Orientalistyczny* 29/1: 39-98.
- Zenker, Julius Theodor (1866-67) *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch “Dictionnaire turc-arabe-persan”*, 1-2, Leipzig: W. Engelmann.

One I Bought on the Street Became a Thousand at Home

Uwe Bläsing*

Abstract

This study attempts to shed light on a bedbug label in Turkish from different perspectives. The common Turkish label for “bedbug” is “tahtakurusu”, but words such as *kandalay*, *kandalayan*, *kandağay* ve *kandalar* are also used to refer to the bedbug, especially in some immigrant dialects. I will try to explore these words from the perspective of language history. Therefore I will make use of all kinds of data that might contribute to this study. The words analyzed will also be considered with respect to their forms and status in other Turkic languages.

Keywords

Bedbug, tahtakurusu, kandalay, kandalayan, kandağay and kandalar, etymology, cultural history.

* Leiden University / Nederland
uwe.blaesing@gmail.com

На улице взял одно дома получил тысячу

Уве Бласинг*

Аннотация

В данном исследовании рассматривается клоп с различных точек зрения. Всем известное турецкое название клопа (тахтакурусу) в различных диалектах мигрантов известно под различными названиями (кандалай, кандалаян, кандагай, кандалар), в работе сделана попытка исследования содержания слова с позиции истории языка. При исследовании использованы все источники, касающиеся темы. Особенно обращено внимание на формы рассмотренных слов в других тюркских языках.

Ключевые слова

клоп, кандалай, кандалаян, кандалагай, кандалар, этимология, история культуры.

* Лейденский университет / Нидерланды
uwe.blaesing@gmail.com